

ՓԱՅԼԱԿ ԱՆԹԱՔՅԱՆ

ՎԱՐԴԱՆ ԱՐԵՎԵԼՑՈՒ «ԺՂԱՆՔԸ»

«Ժղլանքը» Վարդան Արևելցու ամենաուշագրավ ստեղծագործություններից է: Ձևադրեքում այն հետևյալ խորագրին ունի. «Հումմանը և ու. Գրոց Վարդանայ վարդապետի և ինդրոյ բարեպաշտ թագաւորին Հայոց Հեթմոյ»¹: Սակայն, հետազոտում, մեր մատենագրության և բանասիրության մեջ, այն հիշատակվում է «Ժղլանք» անունով: Այս բառը, որ միջնադարյան հայերենում նշանակել է գրույց, գրությունը, մանր գիտելիք², տանված է հեղինակի հիշյալ աշխատության մեջ գիտեղված հիշատակարանից: Այստեղ նա հայտնում է, որ ինքը մի քանի մեկնադական բնույթի նյութերից հետո գրել է ժղլանքներ: Մենք էլ պահում ենք «Ժղլանք» անունը, նկատի ունենալով, որ այն ավելի է պատշաճում այս աշխատությանը և ավելի ճիշտ է բնութշում նրա էությունը*:

Կիրիկիայի հայկական թագավորության պալատական շրջանակների տվանդական մի սովորության համաձայն, ամեն որ մի հոգեւորական ներկայացել է պալատ և «ռամկարեն» գրույցի թագավորների և իշխանների հետ զատախարակի, գույցե և, խոստովանահօր ու պետական խորհրդատուի հանդամանքով: XIII դարում Կիրիկիայում եղած գոմինիկյան միաբնակության անգամ՝ Բարկադղասս դե Մանտե Մանտեն իր Ուղեգրության մեջ այս մասին արձանագրել է հետևյալ մանրամասնությունը, որը մեջ ենք բերում ստորև. «...Թագավորական տան անգամները, իշխանները և բալոր անդականները սիրով են յանմ աստուծա խոսքը: Գրա համար է, որ չարաքանչյուր որ ժամը 3-ին մի վարդապետ կամ վանական գալիս է թագավորի ու իշխաններից չարաքանչյուրի ամբողջը. գրանց մտանում է միշտ իշխանը ինքը, մենակ կամ թե գավակների ու տնեցիների հետ միասին: Վանականները գնում են առաջները որիկ մի դիրք և կարդում նրանց ներկայությամբ ռամկարեն (in vulgari), որովհետեւ ուրիշ լեզու չգիտեն, կամ թե բացատրում նրանց զոգա բնագիրը, և, եթե աշխարհականները որիկ տեղ կանգնած ունեն, առաջադրում են հարցեր և ստանում վանականներից գրանց մեկնաբանությունը որոց ցուցմունքների համաձայն»³:

Համապատասխան հնաաբբիքի այս երևույթի արդասիր է մեր կողմից քննարկվող աշխատությունը, որն իր տեսակով եզակի է մեր մատենագրության մեջ:

¹ Մաշտոցյան մատենադարան, ձեռ. № 750, էջ 1ա, 3132, էջ 1ա և այլն:

² Հ. Ա. Ա. ու յ ա ն, Հայերեն արձատական բառարան, Երևան, 1930, հ. Գ, էջ 42:

* «Ժղլանքն» ամբողջությամբ կամ հատվածաբար առկա է Մաշտոցյան մատենադարանի բազմաթիվ ձեռագրերում: Սակայն հազվածի մեջ այս կամ այն անիմով խոսք կլինի նրանցից միայն ո՛ր բանիսի մասին, որոնք կամ մամանակագրականորեն ավելի հին են, կամ էլ «Ժղլանքն» բնագրից են համեմատաբար ավելի ամբողջական:

³ «Աղյուսակ», 1914, նոյեմբեր, էջ 1016:

Այլ ուղեգրության կիրիկյան Հայաստանին վերաբերող մասը թարգմանել է Աշոտ Հովհան-Նիսյանցը:

Նշենելով նրա հարուստ և բազմազան բովանդակությունից, արժարժված հարցերի բնույթից ու արժեքից, կարելի է հեշտությամբ եզրակացնել, թե այդ գրույցները սրբան բովանդակալից, հետաքրքիր, կարևոր և օգտակար են եղել: Վերը բերված վիճալության մեջ թեև տալիս է, որ գրույցների ժամանակ լսում էին միայն «աստծա խոսքը» և ս. գրքերի մեկնությամբ գրադվում, սակայն «Ժզլանքի» օրինակով կարող ենք հետեցնել, որ այդ գրույցների թեմաները բազմաթիվ բնագավառներ էին շոշափում:

Ն՞որ և որտեղ է Վարդան Արևելյանի գրել «Ժզլանքը»: Այս հարցին ամենայն որոշակիությամբ պատասխանել չենք կարող, որովհետև բացահայտ աղբյուրներ չունենք: Նրան սղգակիորեն առնչվում է միայն «Ժզլանքին» տալիսին հեղինակի հիշատակարանը, որը մեզ ենք բերում ամբողջությամբ:

«Այսպէս արա և դու. սակաւ մի աշխատեա, քս սակաւ աշխատիլն զայլոց շատն արժէ, զի որպէս լուսար ի Քրիստոսէ ամէն մարդոյ հրեշտակ կա պահապան, և ձեզ, որ աղղի զլուսի և թագաւոր էք, ինքն՝ զլուսին Քրիստոս և պահապան և անմեկնելի: Մի՛ պաշտէր զնա որպէս հեռաւոր, այլ որպէս առ քեզ, ի սրբաւիգ և լոգաշոյ, որ կամիս զգլուխս և զերեսս զնեղ ի պատիւ նմա ի դիրկն զնեա և շատաւած միանուս, և զոգի իմ տառապեալ և տկար յիշեացես, որ զքեզ սիրէ տառել քան զսեզ: Վասն որոյ զայս աշխատութիւն տկար մարմնով կատարեցի սիրով ձեր զուրացեալ և աւժանդակեալ. և յիշեա՛, զոր ի ձեան Քորոսի հրամայեցիք վասն եղարեքից կանոնցն գրել ձեզ և ի խորհուրդ պատարագին, և ապա երեսաւք յԱնգույն հրամայեցիք, որ գրեալ ձեզ ժզլանք ի մեկնութենէն բերականին: Եւ ես այլ չտեղի սիրով գրել ձեզ ձեռամբ լուծմունս յԱնտարանէն և յԱրարածոցն: Ուստի տեսէք թէ շատ էիք հարցանել և սիրէք սրաիւ, է որ հանգուցանէ զձեր միտքդ և է իմանալ (՝), որ պատճառ լինի ձեզ բանաւորութեան⁵ զայս հարցանելոյ և գտնոյն զասանել: Բայց ազաշիմ զպարզամիտ մարդ և զառաքինի մի՛ հարցանել, որ շամուշեն, զի ես նախահազարկեամբ գրեցի և թէ առ ժամն զիս հարցանեն և ես գտանիմ տկարացեալ, վասնորոյ մի՛ մեղապրեր ժամուն չգտանաւորաց զանաւորիւն բանին: Եւ ես գիտեմ այս չէ թագաւորական իրք, այլ սակեզիք պիտէր և ճարտար գրչի: Եւ ես շատ պատճառ ունէի, որ խափանէր զիս յայս ձեռնարկութենէս. տկարութիւն և մաթն ի խրճիթս և հոգմ Պարխարս փռչէխտան փշիւով ընդ պատուհանս և պաղ ապուշս, բայց սիրովն հրաշագործիւ չաղթահարեալ եղեն պատճառքն, և, որպէս տեսանէք, եղեւ: Թէ կամիս դիրքին է տալ փոխել ի լաւն, որ հեշտ կարգաշք և թող Դրիգորէան⁶ փոխէ, որ բան չկորնչի: Բայց իմ կամ է, որ իմ մատանցս ստատուն մնա առ ձեզ. ս գիտեմ թէ աւելի շնախաւար լինի ձեզ վասն սիրոյն իմոյ որ տա տէր և սիրոյն որ առ ձեզ, զի չաչնց ճառ պատմութիւն չէ, որ շատ աշխատանք տանին և ապա բան գտանեն: Թէ թուցի մի կարգաւ ժամուն կամ՝ Բ, գրտանեն յուրով խորհուրդս և ահաւասիկ աղահասակ և մատրք և աշաւք զարաւոր էք, և մի անգամ կարգալն և սակաւ ինչ աշխատիք և յայն անհոգ լինիք, և զի ար-

⁴ Մանդուկյանի մատենադարանի N 750 ձեռագրում սույն հիշատակարանը թերի է; այդ պատճառով բաղկի ենք N 341 ձեռագրից, էջ 103ա: Առաջինում սկիզբն ալիպիս է. «...Ամ յայնց արա, իմ պարսն...», էջ 125բ:

⁵ N 2344 ձեռագրում՝ չիք:

⁶ Հաղանաբար Կոստ. կաթողիկոսի մյուս եղբոր սրբին է, Քորոսի հրեղորոք տղան, որը Հեթում Ա-ի մոտ պալատական պաշտոնէյս էր: Տե՛ս Հ. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, Երևան, 1942, հ. Ա, էջ 377:

քառահիս և արքա⁶ ի միում մարմնի տեսանի և հասարակ է հոգեւորն և մարմնաւորն: Եւ թէ ահաւասիկ իբր մի աւգոստ լինի ի գրեկոցդ կամ միսիթարութիւն երկուցդ լիցի և զականա քաղմագոյն և պաշտառ, որ պատկէ դձեղ յաւիտեան: Թո՛ղ թաղահին պահն և ի պիտոյ ժամն առնայք ի նմանէ, և նմա՛ հրամա[յ]է Պապոս հարցանել զձեզ և զպատշաճն ծանուցանել, և պարտական են, տսէ, ապրեցուցանելոյ զերեւոյս ասն և կեոջ: Եւ զերկոսինոց ապրեցուացէ տէր Յիսուս կենդանութիւն ձեր ի խնամս հաւր և ի զութ հոգւոյն որբոյ՝ յառգումն անգիւտն զաւարարծաի, անկարողբոջ, շատաւեղեալ ստուղղ, ծիրանածին աղաւոյցդ ի դիրկս Միսնի[ի] սրբոյ, ի կատարումն պատկման հայրակոյտ աղնական ազգաց և աղանց, առհմից ազատաց, աղատեցուցիչք արեւմտառ զտրմից, լծադիրք և բեռնարարծաւորք, կորացուցիչք աւարտաց ազգաց, ի փառս փառաւոր և պաշտեցեալ առատամովեան, որ է արհնեալ յաւիտեանս, ամէն»⁷:

Ինչպէս նկատում ենք այստեղ բաժնական մանրամասնութիւններ կան «Ժղանքի» գրութեան վերաբերյալ, սակայն թվականն ու վայրը չեն հիշատակված: Նշված է միայն մի տեղանուն՝ Անգուլ, որը Ղ. Արեւելցու կենթագրութեամբ «Կիլիկիո վանքերեն մեկն է ոչ շատ ծանոթ»⁸:

Որ Կիլիկիայում է Վարդան Արեւելցին գրել «Ժղանքը», անստորագիտ է: Սակայն ե՛րբ և ո՛ր որոշակի վայրում: Բանասիրութեան մեջ ընդհանուր կարծիք չկա այս հարցում: Կիրակոս Գանձակեցին վկայում է, որ նա Կիլիկիայում 5 տարի մնալուց հետո Հայագոտան է եկել 1246 թ. իր հետ բերելով Կոստանդին Բարձրբերդցի կաթողիկոսի հայտնի շքարեւական թուղթը⁹:

Գրավոր սրոշ ամայներ հիմք են առիս տալու, որ նա Հայաստանից վերադառնալով Կիլիկիա է գնացել և այնտեղ ապրել գոնե մինչև 1251 թ.¹⁰: Սակայն «Ժղանքը» պետք է գրված լինի ոչ ուշ քան 1246 թ., քանի որ նրա ամենագիրքին նյութերից մեկը՝ Հեթում Ա-ին ուղղված թուղթը, գրված է 1246 թ.¹¹:

«Ժղանքի» գրութեան վայրը նշելու համար շատ կտրեւոր է նախապես ճշտել, թե նրա հեղինակը Կիլիկիայում որտեղ կամ որ վանքում է ապրել: Հայտնի է, որ Վարդանը Կիլիկիայում մնացել է կաթողիկոսի խնդրանքով, որպեսզի լուսավորչաւ օգտվելին նրա քաղմահարուստ գիտելիքներից: Նա այնտեղ գործուն մասնակցություն է ունեցել տեղի հասարակական-եկեղեցական և մշակութային կյանքին, մշտական և սերտ համագործակցութեան մեջ է եղել կաթողիկոսի և Թագավորի հետ: Պարզ է, որ նա այս քաղաք անել չէր կարող, եթե մեկուսացած լիներ մի ինչ որ անհայտ վանքում:

Դիտենք նաև, որ «Ժղանքը» գրվել է Հեթում Ա-ի խնդրանքով, քայք Թորոս քահանայի ունեւիշական միջնորդութեամբ, որը Հռոմէկայում 1253 և 1262 թթ.¹² գրել է ամէլ երկու ամիսաւրան: Նա ապրել ու գործել է կաթողիկոսանիստ

6 Զեռ. № 341, էջ 104-ու լուսանցքում է գրված «ե արքա»-ն:

7 Զեռ. № 341, էջ 103-ու Հմմտ. Ղ. Արեւելցու, Հայագոտում, Վենետիկ, 1901, էջ 469:

8 Ղ. Արեւելցու, Հայագոտում, էջ 470, ծնթ. 1:

9 Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, Երևան, 1961, էջ 298:

10 Լ. Կալիկյան, Կոստանդին Բարձրբերդցու խրատական թուղթը, «Բանբեր մատենագարան», 1958, № 4, էջ 269:

11 «Գիրք թղթոց», Թիֆլիս, 1901, էջ 503: Այս թղթի գրութեան թիվը երբեմն շփոթվել է նրանում գրված ԲՄԽԸ (1248) թվահամարի հիման վրա կարծել են, թե այն գրվել է 1248 թ.: Սակայն նրա խորագրում պահպանված հայկական ՈՂԵ թիվը ցույց է առնում, որ այն հենց այս թվին (1246) էլ գրվել է և թարգմանցութեանց գալիս է փրկչական թիվը ստացել բնդանելու հաճախացող շփոթութեանից:

12 Լ. Ամատյան, Հայոց անձնանունների քառորան, Երևան, 1944, հ. Բ, էջ 351:

այս վանքում: Այստեղ էլ մտերմական կապ է ստեղծվում մի կողմից՝ նրա և Վարդանի, մյուս կողմից թագավորի, կաթողիկոսի, Վարդանի և իր միջև:

Ինչ վերաբերում է վերը հիշատակված Անդուլ վանքին, որը միաժամանակ եղել է Հեթում Ա. թագավորի և Զապել թագուհու «հովանոցը» Միս թագաբեկի ոչ հետո մի վայրում¹³, հնարավոր է, որ Վարդան Արեւելցին միաժամանակ հյուրընկալված լինե՞ր նաև այնտեղ և վերոհիշյալ հիշատակարանի «երեսաւք յԱնդուլն հրամայելիք» խոսքերի մէջ ակնարկ լինի այդ մասին: Գուցէ և Հեթում Ա-ն այստեղ է ներկայացրել «Ժղլանքը» դրել տալու իր խնդիրքը:

Վերոհիշյալներից բացի Կիլիկիայի ոչ մի այլ վանքի անուն չի անընչվում Վարդան Արեւելցու գործունեության հետ: Հետևաբար «Ժղլանքի» գրութչան վաւրը կարող էր լինել Համեկւան, թերևս նաև՝ Անդուլ վանքը:

«Ժղլանքը» համարական բնույթի երկասիրություն է:

Այն մեր առաջին փոքրիկ հանրագիտարանն է, իհարկե, այս բառի ոչ ներկա առումով: Այնտեղ քննության են անդիւնել, մեկնել, վերախմտաստվել եղբի՛ն այն բոլոր հարցերը, որոնք դրադեցրել են ժամանակակից մարդու միտքը և հուզել հոգեկան աշխարհը: Խոսքը վերաբերում է բնության, երկնային մարմինների ծագման ու շարժման, բուսական ու կենդանական աշխարհի տառաջման, մարդկային բնության, իմացութչան, լեզվի, քերականական դիտելիքների, դրի, երաժշտութչան, կրեմա-բարոյագիտական, էկեղեցագիտական, դավանաբանական և այլ բազմաթիւ հարցերին:

Ժանրային առումով էլ այն բազմազան է. ունի լուծմունքներ, հակամտութչուններ, հարց ու պատասխանիք, քերականագիտական և պատմական բնույթի նշումներ, պեղարվեստական արձակի նմուշներ և այլն: Հակառակ մակեփորիկների հետ ունեցած իր ձեռիան, կառուցվածքային նմանութչան, այն բոլորովին էլ մակեփորիկ չէ, ինչպես կարծել են ոմանք¹⁴: Իր բնույթով, թեմատիկայի բնագրիմամբ, սյարդ ոճի և «սամկոբեն» լեզվի շնորհիւ այն ուշադրութչուն է բեկեղել իր վրա և լայն ձանաչում գտել: Ակա՛ս ժԳ. դարից մինչև ժԹ. դար «Ժղլանքը» արտադրվել է բազմաթիւ ձևադրերում: Այս բնագործակ ժամանակաշրջանի գիտութչան ծորավի բնթերցողների համար այն հանդիսացել է իրենց հարցադրութչունը գահացնող հազվագյուտ գրքերից մեկը:

Շատ բնական է, որ այսպիսի մի երկասիրութչան չէր կարող վրիպել քանասիրութչան տեսողաշարից, սակայն պետք է նշել, որ այն պատշաճ ուշադրութչան և գնահատանքի չի արժանացել ցայսօր:

«Ժղլանքի» մասին առավելապես խոսվել է հայերեն ձևադրացուցականներում: Նրա առունձին նշումների քանակն ու ծավալը ճշտելու ուղղութչամբ կատարված է որոշ աշխատանք, սակայն, ձևադրերում նրա ունեցած ոչ միօրինակ գիճակը շատ շիտթութչունների առիթ է տվել:

Ձևադրացուցականների հեղինակներից բացի, ամբողջ «Ժղլանքի» կամ նրա այս կամ այն նշումի մասին խոսել են շատ հայագետներ: Առաջին անգամ Մ. Զաւլչանն է քանասիրորեն քննութչան տակ «Ժղլանքի» մասը կազմող Հեթում Ա-ին ուղղված հաչանի թուղթը, որը Պատիկ նվիրակ Դիմանչի՝ հայ էկեղեցու դեմ դրած մեղադրանքների սրամիտ պատասխանն է: Միթթարչան պատմաբանն այդ թղթին անդրադառնում է շանչելելով այն «Ժղլանքի» հետ և գանում, որ այն

13 Հ. Ռ ո կ ի տ ն, Կիլիկիայի վանքերը, Վիեննա, 1957, էջ 96:

14 Ի. Հ ա ր ո ս թ չ ու Ն յ ա ն, Հայոց պիւր, Թիֆլիզ, 1892, էջ 267:

Վարդան Արևելցու գրչին պատկանել չի կարող, քանի որ տպգործված է «Քանձ-
քամի ազիտովեամբ», այլ Սելեուցի սմն Վարդանի կամ Վարճամի գործն
է¹⁵։ Մ. Զամչյանի այս տեսակետը պաշտպանել են Մխիթարյաններից շատե-
րը¹⁶։ Ամբողջ «Ժողանքի» մասին տառչին անգամ որոշակի խոսք ասել է Ղ. Ալի-
շանը Վարդան Արևելցու «Հաւարումն պատմութեան» 1862 թ. հրատարակու-
թյան տառադրանում, ի միջի ալոց նշելով, որ այն գրված է «պարզ ու բամկա-
կան ոճով» և ունի 66 նյութ¹⁷։ Ավելի ուշ նա դարձյալ անդրադարձել է նրան իր
«Միտումն» և «Հայագատում» ուսմար աշխատությունների մեջ¹⁸։

Յրանախոցի անվանի հայագետ Վիկտոր Լանգլուան հայ գրերի գյուտով
և նրա հետ աննշվող խնդիրներով զբաղվելիս ձեռքի տակ ունեցել է նաև «Ժրգ-
յանքը», որը հիմք ընդունելով՝ ենթադրել է, թե իբր հայ գրերը տարածված ծա-
ցում ունեն¹⁹։

Ի. Հարությունյանը ևս իր «Հայոց գիրը» աշխատության մեջ «Ժղանքի»
վերաբերյալ գրել է, որ այն ընդարձակ տեղեկություններ է պարունակում հայ
գրերի մասին և կոչվել է ոչ թե «Ռակեխրիկ», այլ «Վարդանգիրը»²⁰։

«Ժղանքին» անդրադարձել է նաև Ն. Մար 1892 թ.։ Նա բանասերների
ուշագրությունն է հրավիրել նրա տարածակամ մի վկայության վրա, ըստ որի,
նրբի թե, Արգար Ֆազափորի և Թադևոս առաքյալի ջանքերով իրագործվել է ս.
Գրքի ասորերեն մի թարգմանություն։ Նա առանձնապես ուշագրություն է
գարձրել այդ վկայության մեջ եղած «էտթին» բառի վրա, որը եղել է ս. Գրքից
այդ հին թարգմանության մեջ, որն այժմ պահպանում է ներկա մեզ հասած
բնագրերից²¹։

Մ. Օրմանյանը նույնպես քննության է տալի «Ժղանքի» նյութերից Գի-
մանը նվիրակի դեմ գրված վերոգրյալ թուղթը և ընդգծել նրա ազդալին-հա-
տարակապան նշանակությունը²²։

Իր «Յոմհ. Վանական և իւր դպրոցը» մենագրության մեջ «Ժղանքի» ա-
ռանձին նյութերի մասին համեմատաբար հանգամանորեն խոսել և բանասիրա-
կան կարևոր հշտումներ է արել Հ. Ոսկյանը²³։

Գ. Հովսեփյանը Մ. Ալբրվանեցու հայանի «Գրքերի ցուցակները» առում-
նախերկիս կանգ է առել նաև «Ժղանքի» «Իսկ քանի» գիրք են Աստուածաշունչ»
հասկածի վրա և նշել վերջինիս ավելի վաղ գրված լինելը²⁴։

Հիշյալ բոլոր հայագետներից ավելի «Ժղանքով» զբաղվել է Լ. Խաչիկ-
յանը։ Նա 1943 թ. «Տեղեկագրում» լույս ընծայած «Վարդան Արևելցու Վասն

15 Մ. Զամչյան, Պատմութիւն հայոց, Վենետիկ, 1786, հ. 3, էջ 231։

16 Վ. Արևելցի, Հաւարումն պատմութեան, Վենետիկ, 1862, էջ Ժ. Զարբհանալ-
յան, Պատմութիւն հայ հին դպրութեան, Վենետիկ, 1932, էջ 731։ Գ. Սարգիսյան, «Թագ-
մովկոյ», 1949, էջ 120։ Տե՛ս նաև՝ Խ. Կոչյան, Հայոց եկեղեցին, Բնյութ, 1961, էջ 456։

17 Վարդան Արևելցի, Հաւարումն պատմութեան, էջ Գ։

18 Ղ. Ալիշան, Միտումն, Վենետիկ, 1885, էջ 224, Հայագատում, էջ 469, 470։

19 V. Langlois, Collection des historiens anciens et modernes de l'Arménie, Paris, 1869, 5. II, էջ 7։

20 Ի. Հարությունյան, Հայոց գիրը, Թիֆլիս, 1892, էջ 267։

21 Ն. Մար, Ամառային ուղևորությունից վերջ Հարս, ներհաղություններ և թարգմանքներ
հայկական ձեռագրերից, Վրեննա, 1892, էջ 16։

22 Մ. Օրմանյան, Ազգապատմ., Գնյութ, 1960, էջ 1642։

23 Հ. Ոսկյան, Յոմհ. Վանական և իւր դպրոցը, Վրեննա, 1927, էջ 77։

24 Գ. Հովսեփյան, Խաղարակեանք և Պատկանք, Կրտսեղեմ, 1944, էջ 112։

բանին մասանց աշխատությունը» հոգվածի մեջ խոսակցով Արևելյուս Կիլիկիայում առնեցած գրական արդյունավետ գործունեություն մասին, ի միջի աչյոց գրել է, որ «Ժղյանքում» պարզ չեղվով շարագրված են «ժամանակի ամենատառադավաճ հայացքները տիեզերագիտության, երկրի կառուցվածքի, գրի և գրերի գյուտի, երաժշտության և այլ հետաքրքիր խնդիրների մասին»²⁵:

Գ. Ջահուկյանը ևս շատ բարձր է գնահատել «Ժղյանքի» «Վասն բանին մասանց» բերականագիտական նյութը՝ ընդգծելով հայերենի շարահյուսության բնագավառում նրա բերած նորությունները և պարզ ու մառաչելի լեզուն²⁶:

Իր «Միջին հայերեն» աշխատության մեջ Ս. Ղազարյանը, բանիցս անգրադաճելով Արևելյուս տարրեր աշխատություններին, նշել է նաև «Ժղյանքի» ու նրա վերահիշյալ քերականական նյութի լեզվական առանձնահատկություններն ու գիտական արժանիքները²⁷:

«Ժղյանքը» գեղես հրատարակված չէ: Տարրեր ժամանակներում նրանից միայն առանձին նյութեր և հատվածներ են լույս տեսել:

Առաջին արտատպությունը «Ժղյանքից» (հայ գրերի գյուտին վերաբերող հատվածը) 1867 թ. կատարել է ֆրանսիացի հայագետ Պրյուդոմը՝ ֆրանսերեն թարգմանությամբ²⁸:

Նույնը համապատասխան մեկնաբանություններով լույս է ընծայել նաև Վ. Լանդլյուան²⁹:

Այնուհետև միևնույնը լույս է տեսել «Բազմավէպում»՝ «Պատարեկ մի ի գրոց մեծի վարժապետին Վարդանայ վասն դիտի տառից մերոց ի ձեռն Ս. Մեսրոպայ» հրատարակիչների պայմանական վերնագրով³⁰:

Այս նույն հատվածը առկա է նաև Ի. Հարությունյանցի «Հայոց գիրը» աշխատության մեջ³¹:

1869 թ. «Արարատ» ամսագրում «Ժղյանքից» լույս է տեսել մի այլ հատված, որը կազմված է հարց ու պատասխանի ձևով և վերջում աւելի Հովհ. Գառնեցու կողմից հեղինակին պատմված նմն պարսիկի քրիստոնյա մկրտվելու մասին հրաշապատումը³²:

Մեր ձեռքի տակ եղած մի բանի հավաստի ավանդներ վկայում են, որ «Ժղյանքի» անմիջական մասն են կազմում որոշ նյութեր, որոնք մինչև այժմ դիտվել և հրատարակվել են իբրև նրանից անջատ առանձին միավորներ: Այդ մասին հանդամանորեն կխոսենք սուտի: Այժմ միայն թվենք այդ նյութերի հրատարակությունները: Մեկը պատկի նվիրակ Դիմանջի մեղադրանքների կապակ-

25 Լ. Խաչիկյան, Նշված հոգվածը «Տեղեկագիր», ՄՍՀՄ Ակադեմիայի հաշվ. ֆիլիալ, 1943, N 2, էջ 32:

26 Գ. Ջահուկյան, Քերականական և ուղղագրական աշխատությունները հին և միջնադարյան Հայաստանում, Երևան, 1954, էջ 245, 253, 255: Տե՛ս նաև Լ. Խաչիկյան, Հայ շարահյուսագիտական մտքի վաղ շրջանի պատմությունից, «Բաների Մատենագրանի», 1962, N 6, էջ 114:

27 Ս. Ղազարյան, Միջին հայերեն, Առաջին գիրք, Երևան, 1960, էջ 86, 105, 121—124:

28 Prudhomme, Solutions des passages de lecture sainte, par le variabed Vartan. Trad. de l'arménien vulgaire sur le texte original. Paris, 1867, էջ 199:

29 V. Langlois, Collection des historiens anciens et modernes de l'Arménie, Paris, 1869, t. II, էջ 7:

30 «Բազմավէպ», Վենետիկ, 1867, հտ. 66, էջ 197:

31 Ի. Հարությունյան, Հայոց գիրը, էջ 267:

32 «Արարատ», 1869, էջ 52:

դուրբամբ նրա շարագրած դավաբանական նշանավոր թուղթն է, որն առաջին անգամ հրատարակվել է «Արարատում» և ապա՝ «Գիրք թղթացի» մեջ³³, մյուսը՝ Վանական վարդապետի անունով նախ «Գիրք թղթացում» լույս ահաժ հատվածն է³⁴։ Երրորդը «Վասն բանին մասանց» քերականական նշութն է, որը հրատարակության է հանձնել է. ետշիկյանը 1948 թ. համապատասխան առաջաբանով և համառոտ ուսումնասիրությամբ³⁵։

«Ժղլանքին» վերաբերող կարևորագույն հարցերից մեկը նրա կառուցվածքի, ծավալի, բնոգրված նշութների և ամբողջականության հարցն է։ Մեր, մանավանդ ուշ շրջանի, ձեռագրերում նրա ընդհանուր պատկերը շատ է աղավաղված։ Զանազան զրիչներ, ոգավելով նրա կառուցվածքային առանձնահատկություններից, նրանից բազել են միայն իրենց հետաքրքրող անհրաժեշտ նշութերը, որոնք հետագայում առանձին ընդօրինակվելով, գիտվել են իրեն ինքնուրույն միավորներ։ Այսպիսով զրանք երբեմն դուրս են եկել ու միայն «Ժղլանքի» կազմից, այլ նաև հեղինակի «իրավասությունից», մնացել են կամ իրեն անհայտ հեղինակի գործ, կամ էլ վերադրվել մեկ ուրիշի։

Սուրբ մենք համառոտակի կանգ կռահենք այն մի բանի ձեռագրերի վրա, որոնք եղածներից հնագույններն են և «Ժղլանքին» բնոգրված են ամբողջությամբ։

Ա.— Փարիզի Ազգային գրադարան, հայկական Ֆոնդ, № 12, 1274 թ., ստացող՝ Կեան թաղուհի³⁶։

Բ.— Հախաթի Ս. Քառասուն մանկունք եկեղեցի, № 155, 1292 թ., Կիլիկիայի Փերճեր անապատ։ Գրիչ՝ Խաչատուր³⁷։

Գ.— Վենետիկի Մխիթարյանց մատենադարան, № 264, 1366 թ., «Հավանորեն Ազմամարա Ս. Խաչ վանքն»։ Գրիչ՝ Ազոմ³⁸։

Դ.— Վենետիկի Մխիթարյանց մատենադարան, № 266, «Հավանորեն ԺԳ դարուն վերջին կեսին և կամ ԺԴ դարուն սկիզբներն»։ Գրիչ՝ Վասիլ սարկավադ, անանուն³⁹։

Ե.— Մաշտոցյան մատենադարան, № 750, ԺԴ դ.։ Գրիչ՝ Սարգիս։

Զ.— Մաշտոցյան մատենադարան, № 2544, ԺԴ դ.։

Է.— Մաշտոցյան մատենադարան, № 341, 1405 թ.։ Գրիչ՝ Սիմեոն վարդապետ։

Այս յոթ ձեռագրերում նկատելի է երկու օրինաշափույթուն՝ նշութերի հավասարաչափ (բիշ բացառությամբ) ու ծավալուն բնոգրվում և նշութերի համանման (մի բանի մասնակի խախտումներով) դասավորություն։ Որպեսզի ավելի ստույգ և հստակ պատկերացում տանք «Ժղլանքին» այդ ձեռագրերի կառուցվածքի ու ծավալի մասին, սուրբ կրքերենք համեմատական մի տախտակ,

33 «Արարատ», 1892, էջ 364; «Գիրք թղթաց», Թիֆլիս, 1901, էջ 503։

34 Անգ, էջ 533։

35 «Տեղեկագիր», 1945, № 2, էջ 81։

36 P. Maclet, Catalogue des manuscrits arméniens et géorgiens de la Bibliothèque nationale, Paris, 1908, էջ 21։

37 Ա. Սարգսյան, Պոստի հայերեն ձեռագրաց Ս. Քառասուն մանկունք եկեղեցու շուրջի, Երևան, 1935, էջ 343։

38 Բ. Սարգսյան, Մայր քաղաքի հայերեն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարյանց և Վենետիկ, Վենետիկ, 1924, Բ, էջ 1063։

39 Անգ, էջ 564։

ւար նշված են ձեռագրերում՝ առկա նյութերը իրենց հաջորդականությամբ և էջերով: Դժբախտաբար սույն ձեռագրերից շարժի էջերը չկարողացանք նշել, որովհետև ձեռագրերը չեն եղել մեր ձեռքի տակ: Համեմատական տախտակը կազմելիս հիմք ենք ընդունել Մաշտոցյան մատենադարանի № 750 ձեռագիրը: Այստեղ «Ժղլանքն» ունի շուրջ 70 նյութ կամ պախ՝, որոնցից ոչ բոլորն են խորագրված, բայց համարակալված են: Նման համարակալում ունեն նաև վերահիշյալ Փ, է և այլ ձեռագրեր⁴⁰: Սակայն ձեռագրաչափականների մեջ, մի շարք պախներ երբեմն խառնված-միացված են: Թվենք թեկուզ մի օրինակ. Բ. Մարգիսյանի Ձեռագրաց ցուցակում (Բ. հատոր, էջ 839) նկարագրված № 264 (Փ) ձեռագրի Փ. բաժանման մեջ ցուցակի հեղինակը ներկայացրել է «Ժղլանքի» այն նյութերը, որոնք մեր № 750 ձեռագրի մեջ արտացոլված են Դ—ԻԱ համարներով, այսինքն այս 18 նյութերը հանդես են եկել իբրև 1 նյութ: Այսպիսով ձեռագրաչափականները մեզ հնարավորություն չեն տալիս համեմատական տախտակում ցույց տալ «Ժղլանքի» շուրջ յոթանասուն նյութերի առկա ու հաջորդականությունը բոլոր ձեռագրերում: Ստիպված ենք գոհանալ՝ նշելով № 750 ձեռագրի միայն այն նյութերը, որոնց համապատասխանները ընդհանրապես արտացոլված են ձեռագրաչափականներում և որոնք ներկայացնում են ամբողջ «Ժղլանքը»:

Ինչպես տեսնում ենք, համեմատված այս 7 ձեռագրերը «Ժղլանքի» տարնչությամբ հիմնովին նման են իրար, մանավանդ նրա նյութերի միեկնույն քանակի և ծավալի ընդգրկմամբ: Այդ նյութերի հաջորդականությունը ևս համեմատաբար պարզ է, ինչպես ցույց են տալիս մեր ձեռքի տակ եղած երեք ձեռագրերի նշված էջահամարները: Հարկ է նաև նկատի առնել, որ սույն 7 ձեռագրերից առաջինը ընդօրինակվել է «Ժղլանքի» հեղինակի մահից ընդամենը 3 տարի հետո, ուստի անտարակույս նրա կենդանության օրոք ընդօրինակված մի ձեռագրից: Չմոռանանք նաև նշել, որ նրա ստացույցը՝ Կեռան թագուհին է, այսինքն՝ զեկավարը այն արքայնի տան, որտեղ, ամենայն հավանականությամբ, պահվում էր Հեթում Ա-ին ուղարկված «Ժղլանքի» սկզբնագիրը՝ համաձայն Վարդան Արևելցու իսկ պատվերին. «Թո՛ղ թագուհին պահէ, և ի պիտու ժամն առնույր ի նմանէ...»⁴¹: Ուստի կարելի է ենթադրել, որ 1274 թ. արտագրված այդ ձեռագիրը ընդօրինակությունն է «Ժղլանքի» բուն սկզբնագրի և կամ նրա անմիջական հաջորդներից մեկի: Այսպես թի այնպես որոշ է, որ Արևելցու հեղինակած «Ժղլանքը» ամենամիերձավոր ձյգրառությամբ է ի հայտ գալիս վերահիշյալ 7 ձեռագրերում:

Ձեռագրերի առումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ «Ժղլանքն» իրապես բազմաթիվ և բազմազան նյութերից կազմված ընդարձակ մի ժողովածու է: Այս մասին հիշատակություն ունի ինքը՝ Արևելցին վերը բերված իր հիշատակարանում, որտեղ հայտնում է, թե գրել է ոչ միայն Հեթում Ա-ի խնդրած նյութերի մասին, այլև սիրով ավելացրել է իր շարագրանքը այլ հարցերի վերաբերյալ. «...Եւ յիշեա՛ (Հեթում Ա.—Փ. Ա.) դար ի ձեռն Թորոսի հրամայեցիր

⁴⁰ Հարկ է նշել, որ համարակալված այս 70 նյութերը պայմանականորեն են բաժանված իբրև առանձին միավորներ և ոչ ամեն մի առանձին համար կրող նյութ մյուսներից անկախ բաժանաչություն ունի: Նյութ առնելով՝ մենք նկատի ունենք համարակալված այս կամ այն միավորը:

⁴¹ Տե՛ս Մաշտոցյան մատենադարանի № 341 և Վենետիկի Մխիթարյանների մատենադարանի № 264 ձեռագրերը:

⁴² Ձեռ. № 341, էջ 104բ:

վասն եղարեքից կանոնցն գրել ձեզ և ի խորհուրդ պատարագին. և այդս երեսուրդ լինելուցն հրամանցիր, որ գրեալ ձեզ ժողանք ի մեկնութենէն քերականին: Եւ ես այլ յաւելի սիրով գրել ձեզ ձեռամբ լուծմունս յԱւատարանէն և յԱրարածոցն»⁴²: Մի այլ տեղ գործչու գրել է. «...այս բառական է, որ շնեղանէք, վասն շարշարանացն և իղարեքիցն լիով է, յայլ բաներ գնատցուք»⁴³:

«Ժողանքի» խորագրում, իբրև հեղինակ, նշված է Վարդան Արևելյան: Մի այլ աշխատության դեպքում աշարանն էլ կրավեր հավաստելու հեղինակի ինքնությունը: Լինելով մի շարք ինքնություն նյութերի ժողովածու, անցնելով եր-

1	Վերնագրեր կամ սկզբնատող	Մաս. 750	Փարթիզ 17	Հարկ 185	Վերն. 266	Վերն. 267	Մաս. 2544	Մաս. 341
		էջ					էջ	էջ
1	Հրամանն պատկառելուցից	1ա	ու.նի	ու.նի	ու.նի	ու.նի	3ա	1ա
2	Նշխար կապով	5բ	»	»	»	»	8ա	5ա
3	Մատթեոս Թարգմանի երգ	7բ	»	»	»	»	10ա	7ա
4	Ինչի և այլ պատմաս	21բ	»	չու.նի	»	»	26ա	21ա
5	Եսայանէա յեւ Մի	36ա	»	»	»	»	44բ	32բ
6	Աւագակն, որ ընդ	38բ	ու.նի	չու.նի	ու.նի	ու.նի	47ա	34բ
7	Կենտարութի սուրբ	46ա	»	ու.նի	»	»	61ա	41ա
8	Զինչ է ճրագալուցին	50ա	»	»	»	»	65ա	44բ
9	Ո՛ր է կերպարան ժառանգին	61ա	»	»	»	»	68ա	45բ
10	Բնութիւն է սկիզբն	61բ	»	»	»	»	68ա	108ա
11	Խէ որպէս իմանի Աստուած	64ա	»	»	»	»	70բ	46ա
12	Զայլ ուսարան արարչութեան	76ա	»	»	»	»	104ա	64ա
13	Եւ գեաւ կլանէր	79բ	»	»	»	»	109բ	66բ
14	Շատ է յայդ գրույս	98բ	»	»	»	»	138ա	81ա
15	Մովսէսի որդիքն ի՛նչ	103ա	»	»	»	»	145ա	84բ
16	Զինչ է, որ ասէ Դաւիթ	109ա	»	»	»	»	153բ	89բ
17	Միշտ կամիմ գիտակ դոյ	122ա	»	»	»	»	174բ	100ա
18	Նշանագիրք	126ա	»	չու.նի	»	»	181բ	103բ
19	Թուղթ Պրգատուի	129բ	չու.նի	ու.նի	»	»	185ա	չու.նի
20	Զարգմանք գշխոյին	138բ	ու.նի	»	»	»	196բ	138ա
21	Թուղթ առ Նիքում	չու.նի	»	»	»	չու.նի	213ա	չու.նի
22	Այլ ո՞ն գիշելոյ ջնդ	151ա	»	»	»	ու.նի		122ա
23	Վասն օրհնութեան եկեղեցւոյ	181ա	»	»	»	»		131ա
24	Վասն անխմար հացին	162բ	»	»	»	»		132ա
25	Յաղագս ժողովոց	163բ	»	»	»	»		133ա
26	Դործաւորք որ ի մարդն	167բ	»	»	»	»	211ա	137բ
27	Նորին Վարդանաշ Սղօթի	169ա	»	չու.նի	»	չու.նի	223ա	չու.նի
28	Աղօթի Աստուածածնին	175բ	»	ու.նի	»	»	չու.նի	»
29	Աղօթի առ Ս. Խաչն	176ա	»	»	»	»	չու.նի	»
30	Տաղական բանին ցոյցը	188բ	»	»	»	»	272ա	
31	Վասն բանին մասանց	142ա	»	»	»	»	201ա	

կար ձանադարձ և ժամանակի բնթացքում ենթարկվելով նույնիսկ ծովալուլին արձ. փոփոխության, «Ժողանքը», տակալն, պահանջում է անհրաժեշտ նշառմաներ և լրացուցիչ փաստեր: Բարեբախտաբար նրանք քիչ չեն և մեծ մասը նրանցից ստեղծ է բուն իսկ «Ժողանքի» մեջ:

Այսպես օրինակ. նրա նյութերից մի բանիսի վերնագրերում, բոլոր ձևագրերում անխմիր, կրկնված է Վարդան Արևելյացու անունը իբրև հեղինակ: Այդ

⁴² Ձեռ., № 341, էջ 103ա:

⁴³ Ձեռ., № 759, էջ 38բ:

նյութերի թիվը հասնում է Տ-ի: Դրանք են մեր № 750 ձևադրում եղած համարակալման թվերով Ա, Բ, ԺԸ, ԺԷ, ԻԴ, Լ, ՄԳ, Կէ նյութերը: Իսկ ԻԶ և ԼԱ համարները կրող նյութերի վերջում դարձյալ կա Արեւելցու անունը և խնդրվում է հիշել նրան: Այս հիշատակությունները դալիս են կրկին անգամ ապացուցելու, որ հիշյալ նյութերի հեղինակը ինքը՝ Վարդան Արեւելցին է:

«Ժղլանքի» գրեթե յուրաքանչյուր նյութի խորագրում կամ բուն բնագրի մեջ կա մի որեւէ ուղղակի խոսք կամ ակնարկ ուղղված Հեթում Ա. թագաւորին: Այս երևույթը «Ժղլանքը» դարձնում է մի ամբողջական, ներքնապես միասույլ և, մանավանդ, մտերիմ գրույց: Ուղղակի այդ խոսքերի մեջ, որոնց շնորհիվ հեղինակը անընդհատ կապի մեջ է պատվիրատու արքայի հետ, երբեմն կա սրոշակի թեկադրանք, խրատ և այս կամ այն բարի խորհուրդ: Նրանց կարելի է մեկ կամ նույնիսկ մի քանի անգամ հանդիպել Ա.—ԺԷ, ԻԵ, ԼԱ—ԽԴ, ԼԵ—ԽԸ, ՄԲ, ՄԳ, ՄԷ—ՍԹ և ԿԶ նյութերի մեջ⁴⁴: Ուստի սրանք ես, անստրակալս, օրատկանում են Արեւելցու գրչին:

Մ. ՍԱ նյութերն հիմնականում ունեն միեւնույն բովանդակությունը, շարունակում են մեկը մյուսին և սերտորեն կապված են ՄԲ նյութին, որի հեղինակը, ինչպես արդեն ցույց ենք տվել, Վարդան Արեւելցին է:

ԿԸ և ԿԹ նյութերը աղտթերեր են, հաջորդում են ԿԷ աղտթին և ունեն լեզվա-սճական նույն հատկանիշները, ինչ որ այն աւնի: Վերջինիս խորագրում, ինչպես արդեն նշել ենք, Վարդան Արեւելցին հիշատակված է որպես հեղինակ: Կարծում ենք, որ նրա հեղինակային իրավունքը տարածվում է նաև հիշյալ երկու աղտթերի վրա:

Զմուռնանք առել, որ ոչ բոլոր համարակալված նյութերն են ուրույն միավոր հանդիսանում: Երբեմն մեկ ընդհանուր միավոր աւնի մեկից ավելի համար: Ըստ այսմ մենք կարծում ենք, որ Մ, Կ—ԿԵ նյութերը նույնպես պատկանում են Վարդան Արեւելցու գրչին, որովհետեւ, ըստ էության նրանք հեթումաւորն են այն նյութերի (ՄԷ—ՍԹ), որոնց հեղինակային պատկանելիության մասին արդեն խոսք եղել է վերը:

ՄԴ նյութը, որի հանդիսանում է «նշանագիրը իմ առանոցի» հայտնի ցանկը, հաղիվ թե այլուստ պատահաբար մուտք գործած լինի «Ժղլանքի» մեջ:

Հնադույն ձևադրերում այն ընդգրկված է որպես «Ժղլանքի» մի մաս: Եթե Վարդան Արեւելցին հարկ է համարել Հեթում Ա.-ի համար դրել քերականություն, լեզվի կամ գրերի մասին, ապա անհավանական չէ, որ նա նշանագրերի մասին ես գրեր: Մեզ թվում է հիշա է Ա. Արքայհամյանը, երբ գտնում է, որ նշանագրերի սույն ցանկի հեղինակը Վարդան Արեւելցին է⁴⁵:

«Ժղլանքի» նյութերից երկուսի վերնագրերում ի միջի այլոց գրված են. «Վանական վրդ-ի աստցեալ»: «Այլ բան վանականին աստցեալ»: Շատերը աներկբաջորեն կարծել են, որ այդ երկու նյութն էլ Հովհ. Վանական հավուշեցուն են, առանց հաշվի առնելու, որ «վանական» բառի անկախությունը բավարար հիմք չի կարող հանդիսանալ: Զե՛ որ «վանական» մակդիրով այլ վարդապետներ՝ եւս հիշատակվում են մեր մատենագրություն մեջ: Ասենք նաև, որ խնդրս առարկա երկու նյութն էլ, ինչքան մեզ հայտնի է, որեւէ ձևադրում չեն

⁴⁴ ԶԼս. № 750, էջ 33բ—54ա, 109ա, 121ա, 143բ:

⁴⁵ Մատենադան տե՛ս Ա. Արքայհամյան, Հայ գրի և գրչության պատմություն, Արեւել, 1959, էջ 151—156:

հանդիպել «Ժողովներից» առաջ, ոչ մի անգամ «Յովհաննէս» անունը ղեակեղած չի եղել նրանց վերնագրերում, մինչդեռ «Վարդան» անունը արդեն նկատվել է մի շարք ձեռագրերում⁴⁶, որոնցից Մաշտոցյան մատենադարանի N 3236 ձեռագիրը ԺԴ դարի բնագործնականության է։ Քերես հետազոտաթուղթայինների ժամանակ «Վարդանը» գուրս է ընկել, և «վանական» մակդիրը բնգունվել է իբրև հատուկ անուն և կարծվել, որ հիշյալ նյութերի հեղինակը Հովհ. Տավուսեցի վանական վարդապետն է⁴⁷։

Հարկ ենք համարում այնպեղ մեջ բերել նաև Վենետիկի Մխիթարյան մատենադարանի 1366 թ. բնագործնական ձեռագրի հիշատակարանը, որտեղ ասված է, որ «Ժողովների» գրքն 66 նյութերի հեղինակը Վարդան Արեւելցին է. «Քառեր... որ ետ կարողութիւն տկարութեանս իմոյ հասանել ի գրաւ տառիս, որ է Վարդան վարդապետի արարեալ բանս ԿԶ»⁴⁸։

Այսպիսով բնգումներ երկու նյութ է մնում, որոնք թեև ընդգրկվել են «Ժողովների» կազմի մեջ, բայց, թերևս, Վարդան Արեւելցու գրչին չեն պատկանում։ Դրանք են «Բուզքի Պրկատուսի առ Տիրեբրիտ» և «Հարցմունք Դշխոյի և պատասխանից Սողոմոնի»։ Նրանց մասերը «Ժողովների» կազմի մեջ համեմատյն դեպքս, դժվար թե պատահարար տեղի ունենար. թերևս դրանք, «Ժողովների» հեղինակի կողմից ուսանելի են համարվել երիտասարդ թագավորի համար, ուստի և ղեակեղվել են «Ժողովների» մեջ։ Ի դեպ, ինչքան մեղ հայանի է, սույն երկու նյութը մեր ձեռագրերում առաջին անգամ հանդիպում են «Ժողովների» կազմում։ Արդյոք Վարդան Արեւելցին չէ՞ նրանց հայերեն թարգմանիչը։ Թերևս։

«Ժողովրդը» գրելիս Վարդան Արեւելցին օգտագործել է զբաղմբ և բանավոր քաղմմթիվ աղբյուրներ։ Այդ հայանի է գտնում առաջին հերթին իր իսկ վկայութայիններից։ Բայց, ինչպես բնգունված է եղել իր ժամանակ, միշտ չէ, որ նա հիշատակել է օգտագործած աղբյուրները։ Մեր որոնումներից պարզվել է, որ ձյան նաև աշնայիսները, որոնք նա ձևարի տակ ունեցել է, սակայն անունները չի նշել։ Այնուամենայնիվ, «Ժողովների» ասարեր համվածներում կարելի է համար հանդիպել օգտագործված աղբյուրները մատաննշող վկայութայինների։ Արինակ, «Յոհանն Ոսկիարան և Կիրեղ Աղէքսանդրու չորք են յատել», «Բայց նիբրեմ Ասորի նոր բան է ասել», «Բայց Սանփաննոս Միսեցի սրանչելի իմաստաւերն, քննեալ ստուգիւ զժամանակն չեմ ամայ ասէ», «...այդ գրեմ բեղ ղեղիշէին, գոր սիրեմ մանաւանդ», «Մերն Անանիայ ասէ», «Ի Կղէմ գիրքն յասել է», «Եւ Կիրեղ ասէ», «Եւ սուրբն Աթանաս վկայէ», և այլն⁴⁹։ Այս կարգի հիշատակութայիններից իմացվում է, որ նա հիմնականում օգտագործել է Հովհ. Իսկերերանի, Նիբրեմ Ասորու, Նիսեբիտս Կեսարացու, Կիրեղ Աղէքսանդրացու, Ակակիրոսի, Գր. Աստվածարանի, Աթանասի, Եղիշիի, Անանիա Շիրակացու,

46 Կա ն ա յ ա ն, Յուդակ հայերէն ձեռագրաց Թիֆլիզի Ներսիսյան վարմարանի, Թիֆլիզ, 1893, էջ 321, 2. Ա ճ ա ո յ ա ն, Յուդակ հայերէն ձեռագրաց Թարիզի, Վիեննա, 1910, էջ 48, 1. Կ յ ու լ ճ ո ս ե յ ա ն, Յուդակ ձեռագրաց Անկիւրիոյ Կարմիր վանաց և չրջակայից, Անկիւրիոս, 1957, էջ 238: Մաշտոցյան մատենադարան, ձեռ. N 8132, էջ 29ա, 31բ, 3236, էջ 172բ, 178ա։

47 Այս մասին տե՛ս 2. Ո ո կ յ ա ն, Հովհ. Վանական և չոր դորոցը, էջ 32: Mulder van, Note sur l'arménien de l'Armenien des manuscrits de la Bibliothèque de la Sorbonne, 1935, 9—10, էջ 463։

48 Բ. Ո ա ռ գ ի ո յ ա ն, Մայր ջուդակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեան, Ե Վենետիկ, Թ. էջ 264։

49 Մաշտոցյան մատենադարան, ձեռ. N 750, էջ 1ա, 3բ, 10բ, 52ա, 70ա, 118բ, 150ա, 153բ։

Ստեփանոս Մյունհեյու, Հովհան Վանականի և այլոց աշխատությունները: Հայտնի է դառնում նաև, որ նա իր արամեագրություն առկ ունեցել է ասորական, եբրայական և հունական այլ աղբյուրներ: Երբ նա գրում է, թե «սուտ են երբալացիք և ասորիք», «արաաքին իմաստասերքն այսպէս ապեն», «զոր ֆրանգն Բիրզագուր ասեն», «չոյնն և ասորին հոգմ ասեն», զի սա նոսա մի է հոգմոյ և հոգւոյ անուն», «Բայց գրտա յասորոց»⁵⁰, նկատի ունի հիշյալ լեզուներով գրված իր օգտագործած աղբյուրները:

«Ժղլանքի» համեմատությունը վերը հիշատակված հեղինակների երկերի հետ մեզ բերել է այն եզրակացության, որ Վարդան Արևելցին օտար հեղինակներից բիշ անգամ է բառացի օգտվել, հիմնականում շարադրել է նրանց տեսակետները: Այսպես օրինակ, նա մի անգամ վկայակոչել է Եփրեմ Ասորուն, նրա տարբեր կարծիքները ամփոփել, բայց ընդամենը մեկ անգամ նրանից բառացի մեջբերում է արել. «Բայց Եփրեմ ասէ, թէ նշան եզ աստուած շապանանէլ զԿային», որը Եփրեմ Ասորու մոտ հետևյալ կերպ է. «Եւ եզ (աստուած — Փ. Ա.) ի Կայէն նշան, զի մի որ իշխեսցէ սղանանէլ զնա»⁵¹: Այլ առթիվ միայն ներկայացրել է նրա կարծիքը⁵²: Այլուր խոսելով Քրիստոսի մեկ թև երկու բնության դավանաբանական վեճի մասին, այլ հեղինակների թվում հիշատակել է նաև Աթանաս Աղեքսանդրացուն: Այս դեպքում էս նա վերապատմել է նրա դավանաբանական մեկ տեսությունը⁵³. Նա մտաավորապես այսպես է վերաբերվել նաև մյուս, հատկապես օտար եկեղեցական հայերի աշխատություններին:

Ստեփան բիշ այլ է պարագան Եղիշի և Հովհան Վանականի աշխատություններից օգտվելու խնդրում: Իր իսկ վկայություններից հայտնի է դառնում, որ նա նրանց գիմել է հաճախ: Եղիշի անունը մասնավորաբար շատ է հիշատակվել արարչագործության վերաբերյալ հատվածներում: Իր «Մեկնութիւն հնգամատենին» աշխատության մեջ, որտեղ նույնպես հանդամանորեն մեկնաբանել է Ծննդոց գիրքը, գործյալ վկայակոչել է Եղիշին և քաղվածքներ արել նրա աշխատություններից: Արևելցու այս երկու գործերը ավյալ խնդրում տարնչրվում են մեկը մյուսին: Է. Խաչիկյանը իր մի անտիպ աշխատանքում ցույց է տվել Արևելցու «Մեկնութիւն հնգամատենին» երկասիրության և Եղիշի մեզ չհասած «Մեկնութիւն արարածոց»-ի անշուխտները և պարզել, որ առաջինի մեջ երկրորդից շատ հետքեր են պահպանվել⁵⁴: Այսպիսով «Ժղլանքը» էս ուղղակիորեն կապվում է Եղիշի հիշյալ աշխատության հետ:

Ինչ վերաբերում է «Ժղլանքի» և Հովհան Վանականի երկերի ուղերսներին, պետք է ասել, որ նրանք համեմատաբար ավելի նկատելի են: «Ժղլանքի» և Հովհան Վանականի «Հարցմունք և պատասխանիք» աշխատություն համեմատությունը ցույց է տալիս, որ նույնիսկ բառացի հատվածներ են մուտք գործել երկրորդից առաջինի մեջ: Այսպես օրինակ.

⁵⁰ Զեռ. Ն 750, էջ 62ա, 147ա, 13բ, 60ա, 57ա:

⁵¹ Անդ. էջ 94ա: Հմմտ. Եփրեմ մ. Ասորի, Մատենադարանից, Վենետիկ, 1836, հ. Ա., էջ 35. Նաև՝ «Գիրք Մենդոց», դղ. Ե. հմբ. 15:

⁵² Զեռ. Ն 750, էջ 3բ, Հմմտ. Եփրեմ մ. Ասորի, նշվ. աշխատ., հ. Բ, էջ 203:

⁵³ Զեռ. 750, էջ 155ա, 155բ: Հմմտ. Աթանաս, Մատենադարանից, Վենետիկ, 1839, էջ 326, 43բ:

⁵⁴ Է. Խաչիկյան, Եղիշի Արարածոց մեկնությունը (տեսություն):

«Ժողանք»

«Ապա ի՞նչ է, որ գրեալ և ի տեսիլ որբոյ տնեմն, թէ ի վերայ Վերապին գոչէ հրեշտակապետ»

Պատ.— Գրեւորեալ չաւել է, թէ ամէն ազգի հրեշտակապետ կայ վերապացու հանգերմ հրեշտակաւոր Արդ յայտ է, թէ ամէն հրեշտակապետ զիր յանձնեալ ազգն կոչէ ձայնի յայնտեղն, որ ազգին առաջնորդն շարշարտեալ ամեալ է զազգն ի հաւատա տեսնելու եւ աշակէտ Հայոց վերապացուն ի վերայ Վերապին հնչեցնալ առ սուրբ Գրիգոր ժողովին Հայաստանեայք, և նալ ընդ իր տեսալ զհաւան վերապացու առաջի Փրիստոսի տակաւ՝ թէ տեսնալի եւ և մանկունք իմ, որ եւալ ցիս առաւածա՞նք:

Վարդան Արեւելցին շատ ուշագիր վերաբերմունք է ցուցաբերել իր օգտագործած աղբյուրների նկատմամբ, քննադատաբար և պատասխանատվության պահանջով է մտախեղ նրանց, վերասույցի և վերախմտատվութեւ է գրանք: Միմիայն վերջնականապէս համոզվելուց հետո է հշտել իր գիրքն ու տեսակետը: Իզուր չէ, որ նա նշել է. «Շատ պատճառ տեսն, բայց հաւանականն այն է», «...այլ քննելի բան է», «Այն, որ տեսն թէ նրեմիս ի Բարեխան է գնացել, չէ իրաւ...» ևն⁵⁵:

Աղբյուրների առատութիւնն ու բազմազանութիւնը և նրանցից օգտվելու իր քննադատական եղանակը վկայում են հեղինակի գիտական բարեխղճութիւն, լայն մատչորիզանի և լեզուների իմացութեան մասին:

«Ժողանքի» մեջ շոշափում են բազմապիսի հետաքրքրական խնդիրներ: Հիմնականում կրօնա-դավանաբանական հենք ունեցող բազմաթիւ հարցերին հաղորդված է հասարակական-քաղաքական, գիտական և մշակութային արժեք: Այնտեղ շարադրված են տվյալ ժամանակի համար առաջադիմ մարեր ու տեսակետներ:

Վարդան Արեւելցին հայ եկեղեցու դավանանքը անաղարտորեն ներկայացնելու գիտավորութեամբ ու պատրվակով քննութեան է տնում առավելապէս աշխարհի հարցեր, որոնք մանավանդ այդ օրերին, կրել են ազգային-քաղաքական բնույթ: Նա չի հետապնդում սոսկ կրօնական նպատակ, այլ հետեւելով նախորդ նշանավոր հայ եկեղեցական գործիչներին, իր հայրենասիրական պարտքն է կատարում և անդիշում հետադարձականութեամբ պաշտպանում հայ ժողովրդի ազգային քաղաքական շահերը: Նրա աշխօրինակ էլույթը առանձնապէս անհրաժեշտ էր տվյալ ժամանակաշրջանում, երբ Բյուզանդիան ու Վատիկանը փորձում էին ամեն կերպ շարաշահել Կիլիկիան հայկական թագավորութեան քաղաքական դժվարութեանները: Հեղինակը արտառուզ դրուցում է Հեթում Ա-ի հետ: Ահա թե ինչ է գրում նա այս առթիւ. «Այ ի զանազանցիցդ զդաշտացուր,

⁵⁵ Ձեռ. N 750, էջ 41ր:

⁵⁶ Ձեռ. N 5611, էջ 82ա:

⁵⁷ Ձեռ. N 750, էջ 162ա, 103ր, 105ր:

որ ընդ առաւելոյ և ընդ աշնագիտի թաղաւորին իւրեանց շմորեն, կամին և ընդ մեզ շմորիլ, իւրենք զիտեն: Քէ ընդ ընդ հաւատ հարցանեն և պահանջեն, զու հրամէ, թէ ես զիմ առաջնորդացն ունիմ հաւատս և զիմ եկեղեցւոյն, և նպաստաբար իմ համարս ապ և ոչ ձեզ⁵⁸...»: Զգալի է այս խոսքերին հաղորդված ազգային ինքնագիտակցութեան և արժանապատւութեան շեշտը, որով տողորված է «ժողովրդեն» ընդհանրապէս: Մի այլ տեղ նույն ոգով է առում. «Եթէ ասեն թէ, ո՞ր բնաթիւն է զոր զուր մի ասէր և զոր ուրանայր, ասալ, թէ ուրացուիմ մեր չէ գործ ի վերայ ճշմարտութեան, այլ ձեր»⁵⁹:

Այս տեսանկյունով «ժողովրդի» կրօնա-գովանարանական նշումների հասարակական գերն ու նշանակութիւնը շատ բարձր են: Բաղարարվելը խոսելով նրանցից միայն մեկի մասին, որը ամբողջութեամբ գովանարանական բնույթի է և շատ բնորոշ հեղինակի քաղաքական և հայրենասիրական արտահայտվածները գրեւորելու տեսակետից: Դա Հեթում Ա.-ին հզոված հայանի պատասխան թուղթն է, որի մասին տրդին խոսք եղել է քիչ վերև: «Պատասխան այդ թուղթը հայ գովանարանական գրականութեան զուրա գործոցը կարելի է համարել» — գրել է Լ. Խաչիկյանը⁶⁰: Իր նպատակաւորացութեամբ, չեքմ շնչով, սուր ու վճռական արտահայտվածքով այն բովանդակ, ազգեցիկ գեր է կատարել հայ միջնադարյան պատմութեան մեջ: Երբեմն ցատումով, երբեմն էլ կծու սրամտութեամբ նրանում հերքված են կաթոլիկութեան հովանաւորող գովանները և նրա կողմից հայ եկեղեցու հասցեին ուղղված մեղադրանքների ամբողջ շարքը:

Պատմութեանց հայանի է քրիստոնեական գլխավոր կենտրոնների, այսպէս կոչված աթոռների, հատկապէս Հոռմի և Բյուզանդիոնի հակամարտութեանը «նախապատիւ» տիպի իրավունքը սեփականացնելու համար: Որոշ է, որ այդ արվում էր, որպէսզի քաղաքական ամօլի լայն ազդեցութեան ուրա ու զերիշխանութեան ձեռք բերվեր: Իսկ այդպիսի հովանաւորութեան գեմ ծառանում է մեր հեղինակը՝ հեղեկով նրանց կրօնական հիմնական պատճառարանութեանը: Նա հարց է առլիս, թէ ինչու է ինչպէս է, որ Հոռմը քրիստոնեական առաջին աթոռն է համարվելու: Եթէ լսի նրա համար, որ Պետրոս առաքյալը այնտեղ սպանվեց, ապա ի՞նչ պիտի ասել Երուսաղեմի մասին, որտեղ խաչվել է ինքը՝ Քրիստոսը. «...ընդէ՛ր եզն Հոռմ առաջին, թէ զՊետրոս իւրենք սպանին ի Հոռմ, զՊետրոսի աստուածն հրէայքն սպանին յԵրուսաղեմ, Երուսաղեմ ընդէ՛ր չէ հրամանատար ամենայն երկրի»⁶¹: Ուշագրութեան արժանի են այս պարբերութեան մանավանդ վերջին խոսքերը, որոնք շատ հատկանշական ու բնորոշ են Հոռմի (Վատիկանի) քաղաքական հիմնական ձգտումը ընդգծելու համար: Այնուհետեւ նա դառնացած ժխտում է վերջինս, այսպէս ասած, «փրկարար» առաքելութեանը հայ ժողովրդի կշանքում: Ո՞ր է, ե՞րբ է եղել այդ: Եթէ Վատիկանը նոր է հայ ժողովրդին կամենում «գառած» լինել իրեն քրիստոնեւ ժողովուրդ, ապա նա շատ է ուշացած, իսկ եթէ ազնելու և «փրկելու» (ու կաթոլիկական ըմբռնմամբ) մտադրութեան ունի, ապա խնդրեմ՝ գրա համար առիթներ շատ կան. «Ո և Ի (620) գաւառ են հայք յնդեկայէն ի վեր, և կան որ ասեր են, և կան որ ի ծառայութեան. թէ կու ցաւին ընդ հայաց, թող երթան ա-

58 «Գիրք թղթոց», Թիֆլիս, 1901, էջ 509:

59 Զեւ, N 730, էջ 152ա:

60 Լ. Խաչիկյան, «Կոստանդին Բարձրբերդցու խրատական թուղթը... «Բանբեր Մատենադարանի», 1955, N 4, էջ 269:

61 «Գիրք թղթոց», էջ 504:

զատեն և խառնին ընդ հալաց վարդապետարանն և ընդ պարտաւնսն, որ ոչ բխշխով և խարէսեմամբ ուսուցանեն և ուսանին որպէս զսրա (Կաթաղիկե-րը — Փ. Ա.), այլ Զնմարտութեամբ և հիմամբ առաջնացն, և ապա զան առ մեզ»⁶²:

Հալ ժողովուրդը դարձաւ պայքար է մզիչ համալսարանի և՛ Բյուզանդիայի, և՛ Վատիկանի դէմ իր քաղաքական անկախութեանը, ազգային պիտոյի ծր, ազնայութեանները, լիզուն պահելու համար: Նա ամեն կերպ ջանացել է, որ շնահանջի նրանց սանձադաշտներէ և քաղաքական թելադրանքներէ առաջ և հակառակ զան փորձութեաններին, նա շնահանջեց: Մեր հեղինակը հալ եկեղեցու հակառակորդներին մասին իր ասելիքը այսպէս է նկարագրում. «Ապա պիտեանց արտեռտակեալ առաւելան իսկի շնեղանիմբ, այլն արհամարհմբ և լիշխեն ի վերայ մեր ամեններն»⁶³:

Կարծում ենք այսքանը բով է ասելու համար, որ Վարդան Արեւելոյ «Ժողանքի» մեջ տեղ զտած կրօնա-գաղափարական նշանները մեկը մյուսից առաջիկ կամ նման շափով տողորված են հայրենասիրութեամբ, ազգային արժանապաշտութեան զգացումով և քաղաքական հեռանկարով: Հենց այս էլ նրանց պատմական արժեքն է և հեղինակի թանկագին լուծան հալ հասարակական մարքի պատմութեան մեջ:

Փնահատութեան արժանի են «Ժողանքի» նաեւ այն նշանները, որոնց մեջ արժարժեւած են բնասիրտափայտութեան վերաբերյալ մի շարք հարցեր:

Վարդան Արեւելոյին, լինելով միջնադարյան նշանավոր տաղանդաւոր վարդապետներից մեկը, իր ստեղծագործութեաններին մեջ ամեն առիթով հաշիւ է տնում առաւելածաշնչի վերին հեղինակութեանը առաւել և բնութեան փոխադարձ կապերը մեկնաբանելիս: Սակայն, միտածանակ, նա ուշադրով և առաջաւոր շտա մարք է արահայտել առաւելապէս այն ժամանակ, երբ անգրագործել է բնասիրտափայտական հարցերի: Այսպէս օրինակ, զննելով բնութեանը՝ նա նկարագրում է. «Բնութիւն է սկիզբն շարժման ու զարթման»⁶⁴: Նշանակում է նա բնութեանը պիտում է անբնական շարժման, զարթի և փոփոխութեան մեջ: Բնութեանից զուրա ոչ շարժում կա, ոչ էլ հանգիստ: Հատկաւ նշանակում է, որ նա այս շարժումը չի պիտում իբրեւ սոսկ անգաշարժութեան, այլ նաեւ, որ, ի տնում, ներքին կերպարանափոխութեան, մի բանից մյուսի անցումն, մի իրադեպական և որակական միջոցից մյուսի վերածումն: Այս կապակցութեամբ նա հետեւալն է գրել. «Բնութիւն է սկիզբն իրարանշխար շարժման և կայանի, այսինքն երկիր շարժի ի բոյս, և ի կենդանիս և ի հմար»⁶⁵:

«Ժողանքի» հեղինակը նույնպէս կարծում է, որ բնութեանը կազմված է չորս հայտնի տարրերից՝ ջրից, հողից, օդից և կրակից: Այս առիթով հետաքրքիր են նրա հետեւալ խոսքերը. «...դի շար ցամաքեալ հող լինի, և հող զանգեալ՝ ջուր, և ջուր զնսեալ և հուր զիջեալ՝ օդ: Եւ հուր զչերմութիւն և զոյսն ի բոց եղեալ՝ լինի երկիր, և օդ զսոնաւութիւն ի բոց եղեալ՝ լինի հուր»⁶⁶:

62 «Դիրք Բղթոց», էջ 502.

63 Անդ, էջ 503.

64 Ձեռ, 730, էջ 31բ.

65 Անդ, էջ 147բ.

66 Անդ, էջ 63բ.

Երկնային մարմինների ֆիզիկական կազմության վերաբերյալ նա ունի ուշագրավ տեսակետ, ըստ որի նրանք առաջացել են ինչ որ «մթրատեսակ» թանձրամածություններից, «և դալ մթրատեսակ թանձրուան լէարկ (ասարված — Փ. Ա.) յաստեղացն նիւթն»⁶⁷։ Նա աներկմտորեն միանում է այն գիտնականներին, որոնք գտնում են, որ Թիկեդրբում շատ աստղեր կան Թիկի մեծ, քան արեւը, և Եթե Ժորը են երեւում, ալլ միմիալն հետաւորութեան պատճառով է. «Բայց ոմանք ասեն, թէ աստեղք մեծամեծք են քան դարեգական, բայց հետագայն են և բարձր, գողանան զմեր տեսանելիս»⁶⁸։ Նա համաձայնում է, որ ոչ բոլոր աստղերն են հրեղեն, այլ կան նաեւ այնպիսիները, որոնք «լոյժ ցրտագոյն են և ամենեկին ստանամանիր»։ Նա խոսում է նաեւ երկնային մարմինները յարժման մասին, որոնք նրա կարծիքով, բնթանում են «ընարութեամբ և անմալար», գեպի «հարաւ» և դեպի «հիւսիս», երբեմն աղբորբի, երբեմն էլ՝ Թիկի նման, սակայն «Բ արեւ քնդ մի շտեղ շերթան»⁶⁹։

Բուսական աշխարհի առաջացման մասին նա այնպիսի հետաւորութեան է հանգել. «Բդիեաց երկիր բերս բուսոյ անթուական բազմութեամբ և անսպառ դատկօք, ոչ խոտաբոյսոս և մածուցեալս, այլ բազմորիշ ընարութեամբ, տոհմաւ և ազգաւ, համով և հոտով, և գունով, և ձեով, հասարակ»⁷⁰։

Նա կյանքը բխեցնում է ջրից. թեև մյուս երեք առրերի մասնակցութեան էլ ալլ գործում անհրաժեշտ է համարում։ Բայցը հսկով միայն չի ասի, այլ անհրաժեշտ է հատկապէս ջուրը, քանի որ վերջինիս մեջ ապւս են մյուս երկու առրերը։ Առանց ջրի կյանքն անհնար է. «Ելին ի ջրոյ յուզակք և թռչանք»⁷¹։

Վաղ շրջանի հայ բերականագիտութեան պատմութեան մեջ նշանակալից տեղ են բռնում Վարդան Արեւելցու բերականական երկու աշխատութեանները՝ «Բնկնութեան բերականին» և «Վասն բանին մասանցը»։ Թեև երկուսն էլ զբովել են Հեթում Ա-ի խնդրանքով, բայց մենք քննութեան կառնենք վերջինը։ Բանի որ միայն այն, ինչպէս ձեռագրերի ուսումնասիրութեան է ցույց ապրիս, «ժողովանքի» անմիջական մասն է կազմում։

Բերականական այս երկասիրութեանը բանասիրութեան մեջ, մանավանդ վերջերս, շատ բարձր է գնահատվել, որպէս ուրույն, իր ձեով հայ մատենագրութեան մեջ նախընթացը շունեցող աշխատութեան։ Նրա մասին դիտողութեաններ են արել Լ. Խաչիկյանը, Գ. Զահալյանը, Ս. Ղազարյանը, Լ. Խաչերյանը, իրենց վերահիշյալ երկերի մեջ։

Իրապէս, ինչպէս նշվել է, այն մեր բերականական գրականութեան մեջ հայաց լեզվի շարահնարութեան մասին գրված ինքնուրույն անգրանիկ գործն է։ Նրանում, առաջին անգամ յիշելով, խոսքի մասերը քննված և բնութարկված են որպէս նախադասութեան անդամներ, թեև նրանց արված է ձեւորանական կառուցորիւնների անվանում։ Պէտք է նշել, որ այստեղ գիտականորեն ոչ մի շփոթ չկա։ Եթե շարահնարական և ձեւորանական տերմինները որոշակիորեն չեն սահմանադրուված, չի հշտված յարաբանչութիւն անվանումը, բայց գիտակցված է նրանց բնագումարը, նրանց տիրաւթը։ Մեր հեղինակը խոսքի մաս-

67 Զեռ. № 750, էջ 67ա։

68 Անգ, էջ 63բ։

69 Անգ, էջ 67բ, հմտութ. 2 քվ. 2. Վ ան ա կ ա ն, Զարցմունք և պատասխաններ, Մատենադարան, Ժեռ. № 5611, էջ 106ա։

70 Զեռ. № 750, էջ 65ա։

71 Անգ, էջ 71բ։

տերի ձևարանական հասկանիչը երբեք էլ չի շփոթել նախադասության մեջ նրանց ունեցած ֆունկցիոնալ հասկանիչի հետ։ Նա, պարզապես, շարահյուսական ճշտված կամ արդեն բնորոշված տերմիններ չլինելու պատճառով, իր սահմանումները, իր սույն բնագավառի գիտելիքները արտահայտել է արդեն հայտնի և բնորոշված ձևարանական տերմիններով։ Այստեղ էականն այն է, որ հայերենի շարահյուսությունը գրելու սուաչին և կարևոր բային արված է⁷²։

Հեղինակը նշել է խոսքի ութ մաս՝ անուն, բայ, բնորոշիչություն, նախադրություն, մակբայ, պերանուն, հոգ և շաղկապ։ Այնուհետև նա համապատասխանաբար տալիս է յուրաքանչյուրի բնորոշումը, սահմանումը։

Սույն աշխատության մյուս կարևոր առանձնահատկությունն այն է, որ այն առաջին քերականական երկն է, որը զերծ է այս բնագավառի նախորդ երկերին հատուկ ձարաատանական, մեկնողական, փխյիստփռչական և բանաստեղծական տարրերից և ներկայանում է իբրև դատ քերականություն⁷³։ Իր միտքը բացատրելու համար նա գիտում է ամենապարզ օրինակների, որոնք վերցված են անմիջականորեն ժողովրդական կյանքից ու միջավայրից, նշում է այնպիսի տեղանիք, ինչպես Մանփաննոս, Թորոս կամ Վասիլ, որոնք ոչ միայն Կիլիկիայում շատ առարածված էին, այլ և որոշակի անձանց անուններ էին, որոնց հանաչում էին և՛ հեղինակը և՛ Հեթում թագավորը այստեղ արգեն ի հայտ է դալիս ոչ միայն առաջավոր պիանականը, այլև մանկավարժը։

Ժողովրդական պարզ ու կենդանի խոսակցական լեզվի և ունի տեղին ու վարպետ կերպումը, այս փոքրիկ աշխատության մեկ այլ հատկանշական կողմն է⁷⁴։

«Ժղյանք» առավել արժեքավոր նյութերի թվում կան նաև այնպիսիները, որոնցում խոսվում է այն մասին, թե որ ժողովուրդներն են, որ աճեն գիր ու գրություն, ինչպես տեղի ունեցավ հայոց գրերի գյուտը, ինչ են նշանագրերը, բանի գրքից է բաղկացած Աստվածաշունչը և այլն։ «Ժղյանք» հեղինակը խորհրդածություն նյութ է զարձրել նաև արվեստի բնագավառը՝ առաջադասությունն ու երաժշտությունը։

Համաձայն այս նյութերի գիր ու գրությունն ունեցող Վարդանին ծանոթ ժողովուրդներն թիվը եզել է 15, չհաշված ազվաններին, վրացիներին, խառաչյիներին (չինացիներ), բուլղառներին (իմա բուլղար) և «այլք ես»։ Թե ինչու է առանձնացրել վերջիններին, որն է պատճառ չի նշել նա, իսկ 15-ի մեջ գրավոր այլ աղբյուրների ցուցումներով ներառել է հետևյալ ժողովուրդներին՝ հայերին, եբրայեցիներին, լատիններին, իսլամացիներին, հույներին, մարերին, հրեաներին, պարսիկներին, քաղգիացիներին, հնգիկներին, ասորեստանցիներին, փյունիկեցիներին, եգիպտացիներին, պանփիլացիներին, փոյսղացիներին⁷⁵։

72 Գ. Ջառնիյան, Քերականական և ուղղագրական աշխատությունները հին և միջնադարյան Հայաստանում (V—XV դդ.), Երևան, 1954, էջ 245—255; Լ. Խաչերյան, Հայ շարահյուսագիտական մասի վաղ շրջանի պատմությունից, «Եսերեր Խառնագրություն», 1962, № 6, էջ 113—115։

73 Լ. Խաչերյան, Վարդան Արևելցու «Վասն բանին մասանց աշխատությունը», «Տեղեկագիր», ՄԱՀ Ակադեմիայի հայկ. ֆիլիալ, Երևան, 1960, էջ 86։

74 Ա. Ղազարյան, Միջին հայերեն, Ա. գիրք, էջ 85։

75 Ձեռ. № 750, էջ 115աւ Ըմմտ. Ը ո վ Գ. Վանեակյան, Հարցմունք և պատասխանից, Մաշտոցյան մատենադարան, ձեռ. № 5611, էջ 70ա։

«ժողովներ» բազմազանության հեղինակը հայոց գրերի գլխավոր մասին խոսել է բազմիցս՝ գրեթե իր բոլոր կարեւոր աշխատություններին մեջ: Այս պարագան վաղուց է իր վրա հրափիրել բանասերների ուշադրությունը: Բանն այն է, որ գրերի գլխավոր վերաբերյալ նրա հազարդամենքը զգալի չափով տարբերվում են նախորդ հիմնական աղբյուրների՝ Կորյունի, Մ. Խորենացու, Ղ. Փարպեցու հազարդամ տեղեկություններից և ունեն իրենց ուշադրության արժանի կողմերը:

Ինչ վերաբերում է առանձնացնել «ժողովներում» եղած համապատասխան հատվածին, պետք է ստեղծել, որ չի կարելի այն զանց առնել Մեսրոպ Մաշտոցի գործունեության, հայոց գրերի գլխավոր պատմության, գրերի ձևի և բանակի, ստար աշբուրենների հետ առնչված այս կամ այն առնչության և հարակից խնդիրները պատկանում ամբողջական հետազոտության ենթարկելիս:

Հիշյալ հատվածում արժարժված են հետևյալ հիմնական հարցերը.

1. Հայերը ունեցել են նախամեթոդական գիր:

2. Դրանք քիչ են եղել և պահպել են Գանիկի մոտ:

3. Մեսրոպը ևս գնացել է Գանիկի մոտ նրա հետ գործակցելու և ստորական տառերը բազմակողմանիորեն ուսումնասիրելու համար:

4. Ասորական 22 տառերից Մաշտոցը «թարգմանել» է 17-ը և 5-ը թողել, որովհետեւ «եւ ջանային թէ թարգմանենք ըստ մեր լեզուիս, չգայր ի բան այն և գիրն»⁷⁶:

5. Մաշտոցը գտնում է ոչ միայն 6, այլ 19 գիր, որոնցից 6-ը ձայնավոր և 13-ը բաղաձայն:

6. Այս գիրը ասորականից չի «թարգմանել», որովհետեւ նրանում աւ-ն ալ էլ, այլ աւ-է, իսկ Ն գիրը «թարգմանել» է:

Առաջին և երկրորդ կետերի վերաբերյալ իր տեսակետները հեղինակը ոչ մի նոր տվյալով չի հիմնավորում, բայց ասորական 17 գրերի աշխատա կազմում «թարգմանության» մասին նախապես ոչ ոք չի խոսել: Ինչ պետք է հասկանալ, երբ նա «թարգմանել գիրս» է ասում: Մեր կարծիքով, գրերի փոխառության մասին խոսք սկսում լինել չի կարող: Այստեղ պարզապես նկատի է առնված զբանց հնչյւթային արժեքը, այսինքն այն, որ ասորական այդ 17 գրերը կարող էին արտահայտել հայերեն համապատասխան 17 հնչյւթներ:

Ի վերջո Մաշտոցի հանձարեղ գործի առավել դժվարին բաժինն այն էր, ինչպես նշել է Գ. Սևակը, որ իր մայրենի լեզվի բազմաթիվ հնչյւթներից տարբեր թվով շատ ավելի սահմանափակ հնչյւթները⁷⁷: Եվ այս խնդրում ստորական (և ոչ միայն ասորական) գրերը կարող էին օգտակար լինել: Գարձյալ բացառաբար տառերի հնչյւթային արժեքը նկատի առնել մեր հեղինակը, երբ ասում է, թե «չգայր ի բան այն և գիրն» — քանի որ հայերենում նրանք չեն ունեցել համապատասխան հնչյւթներ: Ուստի և մերժվել են: Միևնույն մտեցումը կա հայերեն և ասորի ասորականից «թարգմանված» չլինելու կարծիքի մեջ, որովհետեւ, ինչպես նշել է նրբանկատ մեր հեղինակը, «ասորոցն, աւ է»՝ այսինքն չի համապատասխանել մեր ա հնչյւթին⁷⁸:

76. Ձեռ. N 750, էջ 116ա:

77. Գ. Սևակ, Մեսրոպ Մաշտոց..., Երևան, 1962, էջ 29:

78. Ձեռ. N 750, էջ 116բ:

Այս է պատճառը, որ Մաշտոցը չգտնացավ միայն տառական գրերի ուսումնասիրութեամբ: Հաշերենում կային ավելի հնչույթներ: Նոր սրտումներ էին պետք, որպեսզի ավելի հանգամանորեն ուսումնասիրվեր հայերենի հնչյունային համակարգը, վերջնականապես հշտվեն նրա բոլոր հնչույթները և միայն հետո հորինվեին ու ձևի բերվեին առաջադասվելները: Եվ ահա Մաշտոցը, բոս Վարդան Արեւելցու, հշտում է նաև մյուս 19 հնչույթները: Այս առթիվ «Ժողանքում» նշված 19 համադասարանն տառերը բաժարար հիմք են տալիս տակու, որ իրար Մաշտոցը օտար տառերի հետ «հաշվի է նստել», աղանձնապես նրանց հնչույթային արժեքը նկատի ունենալով և ոչ զծագրական հատկանիշները կամ գրելակերպը: Իսկ այդ նշանակում է, որ նա իրապես հայերենի հնչյունային համակարգը ևս համեմատել է ասորերենի, հունարենի և այլ լեզուների հնչյունային համակարգի հետ: Աշխատանքային այս նպատակը հնարավոր դարձրեց նրա հանձարեղ գյուտը, բանի որ նա վերջնականապես պարզեց, թե որոնք են հայերենի հիմնական հնչույթները, առավելապես նրանք, որոնք հատուկ են հայերենին: Եվ մեր հեղինակի համաձայն, նշված 19 գրերը առարականում չունեն իրենց համադասարանը: Ահա նրանք. ձայնավորներ՝ ա, ե, ո, ի, ր, լ, բաղաձայններ՝ ք, գ, զ, ժ, ձ, ձ, շ, շ, վ, ց, չ, ն, յ, փ: Սակայն, ինչպես նկատում ենք, այս տառերից մի քանիսին համազոր հնչույթով տառեր իրականում ունեն տառիները: Ուրեմն, Վարդան Արեւելցին, գտնե մասամբ, սխալվում է: Բայց դիտենք, որ Արեւելցին ժանսի էր տառերենին և չէր կարող այնպիսի տարրական սխալ թաչլ տալ: Արդյո՞ք այս փաստը կարող չէ այլ բացատրություն: Ինչպես հայտնի է, երկար, զեռ շճշոված ժամանակներից ի վեր, մեր գրերից մի քանիսը՝ ք-պ, գ-կ, ձ-ձ, ն-շ, դ-ա, տարրեր ձևով են հընչվում: Արեւմտահայ արտասանությամբ բոլորովին հակադարձ պատկեր է ստացվում՝ պ-ն իրրե հնչույթ փոխարինում է ք-ին, կ-ն՝ գ-ին, ձ-ն՝ ձ-ին, շ-ն՝ ն-ին, ա-ն՝ դ-ին: Արդյո՞ք զեռ այն ժամանակ Կիլիկիայում այնպիսի արեւմտահայ արտասանությունը չի եղել: Մեր կարծիքով Արեւելցու վերահիշյալ հաղորդումը գալիս է հաստատելու մեր ենթադրությունը: Եվ, իրար, եթե ինդրին այս տեսանկյունից մտնենք, գրեթե ամբողջությամբ նրա առածները ճիշտ կլինեն: Հայտնի է, որ առարական այբուբենի մեջ մեր ներկա արտասանությամբ չկան ալ, կ, ձ, շ, ա և այլ մի քանի գրեր և եթե դրանք փոխարինենք արեւմտահայ արտասանությամբ համադասարան հնչույթներն արտահայտող տառերով, այսինքն ալ-ի փոխարեն գրենք ք, կ-ի փոխարեն՝ գ, գրեթե նույնությամբ կստանանք վերագրյալ տառերի շարքը: Մեր ենթադրությամբ բացատրության կարող են մնում միայն ի, ձ, շ գրերը: Հայկական և տարրական ա տառերի օրինակով տեսնում ենք, թե ինչքան բծախնդիր է մեր հեղինակը տառերի հնչույթային արժեքի նկատմամբ: Գուցե և այդպիսի նույր տարրերություն եղել է նաև այս երեք գրերի հաշերեն և ասորերեն արտասանության մեջ: Ինչ վերաբերում է շ տառին, ապա պետք է ենթադրել, որ թերեւ ձեռագրերում այն շփոթվել է գ-ի հետ, ինչպես այլ գեղերում շատ է պատահել:

Այսպիսով «Ժողանքի» հիշյալ հաճախ, մեր կարծիքով, հիմնականում պատմում է գրերի գյուտի, Մեսրոպ Մաշտոցի զարժեղակերպի, օտար տառերին զիմելու նրա նպատակի, հայոց և ասորիների գրերի առնչությունների (բոս որում առավելապես հնչույթային արժեքի աւանակետից), Կիլիկիայում մեր այբուբենը արեւմտահայ արտասանությամբ հնչելու հնարավորության մասին:

Նկատի առնելով կարևորությունը՝ ստորև մեջ ենք բերում «Ժողանքի» հաշվերեն գրերի գլխաթիվ վերաբերող հտադածը՝ ամբողջությամբ:

«Եւ Եր են գրերն զոր պարզեհաց աստուած:

Պատ. Այս են՝ Զ գիր ձայնաւոր եւ ժԳ անձայն: Եւ ձայնաւորն են այս՝ ա, ե, ու, ի, ր, յ, եւ անձայնն են այս՝ ք, գ, ժ, ծ, ծ, չ, ջ, վ, ց, չ, ն, յ, փ, ընդամենն ժԲ: Եւ այս են ճշմարտապէս ստուգիւ գտեալ, զի ասորից ընդ մեր թաղաւորքն էին եւ նոցայն ի՞նչ գիր է, ի նոցանէ ջանացան առնել մեզ գիր: Եւ լեալ էր հայկերէն նշանագիր ի հին ժամանակն սակաւ եւ զի չկարէին բանել նորօր՝ թագին եւ մտապաւ եւ եփ դարձեալ ի խնդիր եղեն, դաւա տա Գանէլ անուն տարրի եպիսկոպոս, եւ Սահակ Մեհրապր աստրեցիին զԱրէլ անուն էրէց ասորի եւ երեր: Զի յրերէր լիով զհարստութիւն լեզուս, զնաց գործեալ Մեհրապր տա նայն Գանէլ եպիսկոպոս եւ սակաւ ինչ աշխատ եղեն եւ չկարացին ինչ առնել հայէլ, զի տառչինն ի նոցանէ էր առած ժԷ գիր, զի Ե գիրն թողեալ էր եւ չէր թարգմանեալ, եփ ջանալին թէ թարգմանենք ըստ մեր լեզուս, չգայր ի բան այն Ե գիրն: Ապա յազաւթն տարեանեալ տեսանէր մարգարէական աշօր թաթ ձեւին աջոյ որ գրէր ի վերայ վիմի եւ ամենայն հանգամանքն եւ որպէսութիւնքն տրպաւորեցաւ ի սիրարն եւ վաղվազակի ստեղծանէր ժԵ գիր, եւ այն որ է տանն, վասն նոցա պատուականութեան տանն, որ ձայնաւորն են եւ որպէս հոգի են ալլոցն: Եւ ընդէ՛ր տանն Ե, զի Զ է ձայնաւորն. զի է գիրն կայր յասարոցն եւ նայ գայն էաւ ի Գանէլ Մեհրապր, վասն որոյ գայն այլ նմայ տանն, բայց ի մարդոյ օգտեցաւ: Զա, զէ գիրն, եւ զԺԲ գիրն յաստուծոյ, եւ վասն գրոյն տառել պիտանութեան զէ մէն տանն եւ գովեն, եւ զԺԲ շիշեն: Այլ գայն հաստատ տես եւ թէ տանն թէ ալփայն ալլոցաւ կայ, է՛ր շառնութիւն. ապեմք թէ տարոցն աւ է, որ է՛ ու եւ այրն այս է, ա չկայ: Եւ այլոք զի ունին, բայց այլ [կ]երպիւ, մերն յաստուծոյ ձեացաւ արիւնակն, այս տառնց կարծեաց է»⁷⁹:

Ինչպիսի տեսանք, «Ժողանքը» անշուքյուն ունի նաեւ հայկական նշանագրերի կամ՝ «նշանագրեր իմաստնաց»-ի հետ: Դիտել տվինք նաեւ, որ այնտեղ եղած նշանագրերի հայտնի ցանկը, որի մեծ մասը համառոտագրություններ է, ամենայն հավանականությամբ մաս է կազմել «Ժողանքին»: Աւտի նա պատկանում է վարդան Արեւելցու գրչին եւ ժԳ դարից այն կողմ չի անցնում:

Առաջին հայացքից իսկ նկատելի է, որ ցանկի մեջ կան ե՛ նշանագրեր, ե՛ համառոտագրություններ: Առաջինները ձեռք են դանազան գծապատկերների տեսքով, երկրորդները՝ հայկական բաղադրի հիման վրա: Վերջիններս հորինվել են, հավանաբար, ժԲ դարից հետո, երբ բաղադիրը համեմատաբար տվելի բայն կիրառում է գտնում մեր ձևապրերում, ուստի նրանք ուղղակի կապ չեն կարող ունենալ հայկական բուն նշանագրերի հետ: Իսկ առաջինները ոչ մի ձևական աղերս չունեն հայկական գրերի հետ եւ, անշուշտ, մասամբ, հայկական հնագույն նշանագրերի մնացորդ նմուշներն են: Բայց ինչպե՞ս: Եթե իբրք հմայագրերում եղած նշաններից գտնե մի մասը մեր հնագույն նշանագրերից կարող են լինել, ինչպես ենթադրվում է, ապա այդ որոշակի է, բանք որ վերջիններին, հիշյալ ցանկի եւ ձևապրերում եղած այլ եւ այլ նշանագրերի խմբերի միջև նմանությունն ակնհայտ է⁸⁰:

⁷⁹ Մատենադարան, ձեռ. 750, էջ 115ր:

⁸⁰ Է. և ա շ ի կ յ ա ն, նախամեհրապրյան գրի հարցը եւ հմայագրերը, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1963, № 4, էջ 157:

Կաղմեկով իր նշանագրերի ցանկը Վարդան Արեւելցին, հաժանաբար, ոչ միայն հաժադեւ է նշանագրերը, այլ նշել մի մասի նախկին նշանակութիւնը, մի մասն էլ իմաստափոխել, այսպես առած՝ «քրիստոնեականացրել»⁸¹։ Իսկ համառոտագրութիւնները, հաժանախան է, որ մեծ մասով իր կողմից հորինված լինեն։

Այսպիսով, բանի որ նրա ցանկի և հայկական հնագույն նշանագրերի միջև որոշակի կապ կա և եթէ դաւիք ուսումնասիրութիւններով հաստատովի, որ այդ ցանկի մեջ մասամբ պահպանված են վերջիններիս նախկին բուն նշանակութիւնները, ապա կարելի է հույս ունենալ, որ նրանք կարող են նպաստել նշանագրերի վերծանութիւն գործին։

«Ժղանքում» երաժշտութիւնը թեև հատուկ ուսումնասիրութիւն նշում չի դարձել, սակայն վերջինիս վերաբերյալ նրանում տեղ դառն հազարդամները հետաքրքրութիւնից զուրկ չեն հայ երաժշտութիւն պատմութիւն և բանասիրութիւն տեսանկյունից։

Հիմնականում կրկնելով Ստեփաննոս Այունեցուն, մեր հեղինակը հայտնում է, թէ ա՛յլ է կատարել ձայների տեսակների առաջին դասակարգումը, ո՛ր երաժիշտը ինչպիսի՜ նվագարան է պատրաստել, Ա. Բ. Գ. Դ. «ձայններն» ու «կողմերը» սփռեր են հշտել, ծնծղա, տափիղ, քնար, փողային նվագարաններն սփռեր են դործածել, և այլն։ Սրանք թեև երաժշտութիւն պատմութիւն մեծնանախանական տեղեկութիւններից են և երաժշտական գիտելիքների առաջին նշույլներից, սակայն, հատկապէս, ափշալ ժամանակաշրջանի համար ունեցել են իրենց տեղն ու նշանակութիւնը։

Երաժշտութիւնը իբրև արվեստի առաջիկ ներդրածուն ճշուղ և հնարք շատ վաղուց է կրօնական հայտնի գործիչների ուշադրութիւնը հրավիրել իր վրա և կիրառելի է կեղեցիական պաշտամունքային ծիսակատարութիւնների ժամանակ։ Հայ եկեղեցին ևս իր սկզբնավորութիւն իսկ օրից սրղեղրել է երաժշտութիւնը, բանի որ «...Զիք ինչ, որ վկամա մեր հեղաշրջէ յարախութիւն կամ ի տրամաթիւն, որպէս զերգոյն ձայն, յորժամ որպէս պարան իցէ՝ լինիցի. վասն աշտորիկ և եկեղեցական աւանդութիւն ընկալաւ զսոյն յարատեցնոցն»⁸²։ Հաստատելով երաժշտութիւն կիրառման անհրաժեշտութիւնը, եկեղեցին չէր կարող միաժամանակ որոշ վերապահութիւն չանել։ Զէ՛ որ երաժշտութիւնը միշտ էլ ունեցել է իր տարրեր քնազավառները և բնույթը։ Այս երևույթը եկեղեցին նկատել է։ Նա, իբրև ժամանակի պրոֆեսիոնալ երաժշտութիւն միակ ներկայացուցիչը, քնակաւորեն և անհրաժեշտաբար իր ուշադրութիւնը պիտի կենտրոնացնէր ժողովրդա-դուստնական երաժշտութիւն առավելապէս լեզվա-ոճական մեծնանկենտնակ հատկութիւնների վրա։ Դրանցից բացի եկեղեցին երաժշտութիւնից քաղելու էր իր էութիւն, միջավայրին և նպատակներին համապատասխան արամադրութիւններ։ Դրանք և՛ պիտի հեռու պահէին իրենց աշտպէս կաշված «աշխարհականացումից», և՛ ափելի աղաժարիչ ու ներդրածուն պիտի դարձնէին եկեղեցական երաժշտութիւնը հաժապացայտների համար։

Այս նկատառումով հայ եկեղեցու տականավոր գործիչներից ոմանք անհրաժեշտ են գտել աչքաթաղ շանել հայ աշխարհիկ երգն ու երաժշտութիւնը։ Այս

81 ՏԵ՛ս 3և, № 730, էջ 126ա։

82 Ն. Թ ա հ մ ի գ յ ա ն, էջեր միջնագրայն հայկական երաժշտական ղեկավարութիւնից, «Էջմիածին», 1963, № 11, էջ 54։

անտակետը մեր հեղինակը ներկայացրել է հետևյալ պարբերությամբ. «...և ժամն է՝ ի խառնեաց ձայնս և նուազս ի բանս հագույն Դաւիթ... պատ. յազարս Բ պատճառի, առաջին, զի սատանայի գիւտ էր քնարութ և տաղտաք իզայնուցանել զմարդիկ, խառնեաց զայն ի բանս հագույն Դաւիթ, զի սրբեաց է և իւր գինուրն խոցածեացէ գինքն և հալածեացէ, որպէս ի Սաւուղայ և Բ զի քաղցրածայնութեամբն կաշառեալ մարդիկ և հեշտացեալ՝ զանխելարաբ ուսցին զհագէխառն բանսն»⁸³։ Այս տողերից ազգակիրորեն հեռուում է, որ եթէ Դաւիթ մարդարեն որդեգրեց նվազը, որը նայնիսկ «սատանայի գիւտ էր» իր աշխարհիկ ծագումով ու բնույթով, որպեսզի «քաղցրութեամբն... ուսցին զհագէխառն բանսն», ապա, ինչու՞ հայ եկեղեցին չգիտեր միևնույն բանին։

Այսպիսով Արեւելցին փաստորեն առաջադրում է կամ թելադրում, որ հայ եկեղեցին համարձակուրեն ձեռք մեկնի աշխարհիկ երաժշտությանը, այն օգտագործի իր նպատակների համար։ Հասկանալի է այս երևույթի առաջադիմական նշանակությունը։

Նա «Ժողանքի» մի այլ հատվածում եկեղեցական երաժշտության կամ երգեցողության հետ առնչվող հետևյալ տողերն է գրել. «Ջառեառանն յառջին ձայնէ պատեն է կարգալ և զառաքեալն՝ յերրորդէ, զմարգարէսն՝ ի չորրորդէ, և կարգաշողին նմանցնել պիտի զիւր խօսքն զրոցն ասողին և պատճառին՝ Թէ խրատական է, Թէ ատուղական է, Թէ ըզմական է, Թէ սպառնական է, Թէ սղաքական է, և այլ աշատիսիք»⁸⁴։ Այստեղ երկու հիմնական և արժեքավոր հարցեր կան, որոնք վերաբերում են եկեղեցական երաժշտության միասնական կատարման և իմաստավորման գեղագիտական կազմին։ Մեկրում խօսքն այն մասին է, թե ու. Գրքից եկեղեցում ընթերցվածներ կարգալի՞ս՝ երբ ի՞նչ ձայն պետք է օգտագործել։ Պարզվում է, որ զոնե տվյալ ժամանակաշրջանում Ավետարանը, առաքելաց թղթերը, մարգարեությունները պատահական եղանակով կամ ուշիատառով չեն ընթերցվել, այլ յուրաքանչյուրի համար սահմանված է եղել որոշակի մի ձայնեղանակ։ Այս շատ կարևոր հաղորդում է հայ եկեղեցու ծեսն ու երաժշտությունը ուսումնասիրելու համար, մանավանդ, այժմ, երբ վերահիշյալ կարգը չի պահպանվում։

Երկրորդում խոսվում է այն մասին, թե ինչպես պետք է կատարել և մեկնաբանել երաժշտությունը։ Նախ անազգակիրորեն ընդգծվում է, որ այն միալար չէ և պետք չէ լինի, ապա թելադրվում, որ այն կատարվի եղանակավորված բնագրի իմաստի կամ արամադրության համեմատ, քառ ալգմ՝ խրատական, ըզմական, սպառնական և այլն։

Նշված առաջն փաստերը վկայում են, որ Վարդան Արեւելցին, եթե ոչ առաջինը, զոնե առաջիններից մեկն է, որ հայ եկեղեցական և աշխարհիկ երաժշտության փոխադարձ մերձեցման հարցն է առաջադրել⁸⁵։

Իսկ ինչ վերաբերում է մեջ բերված երկրորդ պարբերության՝ եկեղեցում ու. Գրքի ընթերցվածների ձայնեղանակների և երաժշտության կատարման կեր-

⁸³ Ձեռ. 750, էջ 113ա։

⁸⁴ Անգ. էջ 119ա։

⁸⁵ Ն. Բաճմիզյանի չիշյալ հոգվածում (էջ 54) նշված է նաև մի անունով հեղինակ, որի մասնաշաղկուն կա Դաւիթ մարգարեի մասին վերացրալ հաղորդումը։ Բայց մեր ուսումնասիրից պարզվեց, որ այդ հեղինակը Գր. Տաթևացին է, բանի որ մատնանշված աղբյուրը երա «Գիրք հարցմանցի» մի մասն է։

⁴Լանտկանի «Հարցմունք և պատասխաններ» աշխատության մեջ⁸⁶:

«Փղամորի» բաղմամբան միափորնների թվում կա նաև աստղաշափուկյան մասին մի համալսած, որ մեզ ենթ բերում ստորև.

«Տաղաւկան թանխն զուլլը».

Իմաստնոյ չէ, փոյթ տաղական ասենք, զի հոգիածու բանն չունի գայն հոգն, բայց իմնացնացիքն պատուեն. ասեն թէ սուրբանն հոսարով ի Բանեա յոյժ ար չէր գտաղական բանն, որ է յտանհաւոր: Եւ յաւորս նորս նստար մի հոսարով անուն, որդի Մովսէսարեհայ արար յտանհաւոր մի և մատուց սուրբանին, իսկ նա յսկսոյն արարացոյց Եփ-ան Թ գեկեան կարմիր արկ ի վերայ նորս: Եւ արաւ աչտպէս. թէ գայրն գեկս առաջը և յերկարեա զբանն յեղն փոխէ, իսկ գաւթն թէ ինի գեկս և յերկարեա և փոխել կամիս Վ ին գիր, որ է ին Վ, աչս հեշտ է: Բայց ի չն Ը մնարիքն գմտար է: Եւ արայ աչտպէս. խոստովտնիմք գտատուած և Բ, ան-սկիզբն և մի բնութիւն և Բ, անձինք Պ ի փառս միաւորս և Բ, յոյժից արար գաշ-խարհոս և Բ, և գեկամ հոգանիւթեհայ իշխան նոցա և Բ, իսկ Բ ասին միադիր վանդ է և կոչի գարմացումն: Մի՛ համարիր գաշս ընդ վալը, և աշխն փարս⁸⁷:

Եւ իմաց հետաքրքրութիւն չեն ներկայացնում «փղկանիւսմ» տեղ գտած 7 մանր հրաշագրատում գրույցները: Երանք մեր զեղարվեստական արձանի անդրանիկ նմուշներից են⁵⁸:

Նրանք ունեն ոչ բարդ, սահուն շարագրանք: Կառուցվածքով պարզ են, բնեն փոքր սյուժեններ, գուրկ-են մի շարք այլ հրաշագրառումներում հանդիպող ավելորդապաշտաւթյունների ձանձրալի ողողումներից: Քանիցս կրկնված արթմախոտաւթյունները, որոնք զերծ են ճարտասանական արվեստակցայ դարձ-գործքներից, և զեպրերի համեմատաբար աշխարժ բնթարցքը նրանց հազարգում են թարմաւթյուն և կենդանաւթյուն: Թվում է, թե հեղինակը բնթերցողին հրապուրելու և կամ արթմազրելու ոչ մի ջանք չի թափում: Նա ոչ մի ավելորդ ար-տահալաշաղկան ու ձեական հնարանքի չի դիմում բնթերցողին իր հուզերը ան-պաշման հազարգելու և իր նպատակը նրան պարզելու համար: Սակայն, ամագած լինելով հանպատարաաթց ծնված մտերիմ գրուցի բնականաւթյամբ և պար-զամաաւթյամբ, նրանք ավելի շուտ են հաանում բնթերցողի գիտակցաւթյանն ու պողողումներին:

Լեզվա-սնտկան առումով էլ նրանք բնական են առանձնագրությիւն: Նրանց սփռ շունի կրօնա-գովանաբանական նյութերի ավանդական խորհնաթշուր, անպատճառ է, հարատաանական շինծա գարծվածքներից ազատ ա կննդանի, իսկ լեզուն, որ լիքն է միջին հայերենի տարրերով, հասարակ է, նույնիսկ ան-մշակ, քաղց սահուն և մատչելի:

«Ճղանքը» շարադրելիս Վարդան Արևելյան, ովքեր բան իր մշտա աշխատաթիշաններից սրել մեկում, գրմել է միջին հասերներն և ժողովրդական լեզվի միջոցներին:

ՏՃ Դաշտոցյան մատենադարան, ձեռ. № 5611, Էք 57բ:

87 Ձև. № 750, էջ 165ր, Հմմտ. Հ ո գ 5. Վ ա ճ ա կ ա ճ, Հարցմանք և պատասխանք. ձև. № 5611, էջ 78ր

88 ՀԿԸ, № 750, էջ 150-ի վրա գրությունները նույնությամբ Կ. Գառնակեցիին ղեկավարել է իր պատմաբանական մեջը ՀԿԸ Կ. Գառնակեցիին, Պատմաբանական Հասարակություն, Երևան, 1961, էջ 343-355:

Արեհելցու սահղմագործությունների մեջ միջին հայերենի կիրառման փաստերի և նրանց բնորոշ հատկանիշները խնդրով մենք պարզվելու ենք այլ տալիս: Այժմ դճանանք մի քանի նմուշների սոսկ հիշատակովյամբ, որոնք քույր ենք միայն ժողանքից, զեթ թեթևակի պատկերացում տալու նրանում հեղինակի «գաղափարած «ոսմկորենի» ընդհանուր վիճակի մասին: «Եւ այս աղւոր է», «զգալարանք յտակ էին, մեզօք չէին բթել», «Եւ այնչափ մտշեալ է, որ լեզուն մեն է մեացել», «զիտեալ և զայս, զի Մովսէս նահապետ կայ անանուն, չէ յիշել, ընդ մէջ է թողել, իսկ Ղուիտ աւետարանիչ յիշել է, որ զիտեանսք, թէ ի սուրբ հոգւոյն գրեցին աւետարանիչքն»: «Լսէ, կու տսէ, թէ», «Ազէկ և մատուր հասկցիր» և այլն⁸⁹:

«Ժղլանքը» հաղեցած է լեզվական այսպիսի նմուշներով, որոնք հեղինակի լեզվին ու ոճին հազարգել են նոր որակ, նոր ձև՝ պարզ, աշխույժ և անմիջական:

Ամփոփենք: «Ժղլանքը» մեր միջնադարյան գրականության հետաքրքրական երևույթներից մեկն է: Այն համայնագիտական ծավալուն մի երկասիրություն է բնութայն, երկնային մարմինների, մարդու, նրա հոգեկան և իմացական գործունեության, լեզվի, քերականագիտության, հայկական նշանագրերի, գրերի գյուտի, երաժշտության և այլ հարցերի մասին:

«Ժղլանքը» շատ քիչ է ուսումնասիրված, չունի ոչ մի հրատարակություն, միայն առանձին քաղվածքներ են լույս ընծայվել նրանից: Նրկար ժամանակ այն ամենաշատ գնահատված ու սիրված գրքերից մեկն է եղել, ընդօրինակվել է ԺԳ—ԺԹ դդ. բազմաթիվ ձեռագրերում և լայն տարածում գտել: Թեև ուշ շրջանի ձեռագրերի մեջ «Ժղլանքի» բնագիրը բավականաչափ ազդատված է, մի բան, որ որոշ շփոթությունների առիթ է տվել, սակայն հնագույն մի քանի ձեռագրերում պահպանված է իր ընդհանուր կառուցվածքով ու ծավալով: Չեռադրական մի շարք տվյալների համաձայն այն բաղկացած է շուրջ 70 մանր նյութերից: Այն գրվել է Հեթում Ա. թագավորի համար արդյունաշատ Վարդ. Արեհելցու կողմից, Կիլիկիայում, 1240—1248 թթ.:

П. П. АНТАПЯН

«ЖХЛАНК» ВАРДАНА АРЕВЕЛЦИ

Резюме

В богатом литературном наследии видного летописца Вардана Аревелци определенное место занимает его работа «Жхланк» (беседы, полезные знания), написанная в 1240—1246 гг. для киликийского армянского царя Хетума I. Предметом специального исследования эта работа становится впервые.

Этот примечательный труд сохранился в многочисленных копиях, древнейшая из которых относится к 1274 г. Эта и ряд других рукописей дают возможность уточнить структуру и объем «Жхланка». Выясняется.

что он состоит из 70 небольших отдельных материалов богословского, естественно-философского, космографического, общественно-политического, культурного, литературно-художественного, грамматического, музыковедческого содержания.

Не менее ценны и те отделы «Жхланка», которые относятся к межгосударственным политическим отношениям армянского народа с Византией и Ватиканом.

Одна из характерных черт «Жхланка» его ясный, простой стиль и почти разговорный язык.

P. P. ANTABIAN

LE „JEGHLANK“ DE VARDAN AREVELTSI

Le „Jeghlank“ (mémento ou lectures récréatives) de Vardan Aréveltssi composé pour le roi d'Arménie Héthoum I en 1240—1246, occupe dans le riche héritage littéraire de son auteur une place particulière. Le présent article en est une première étude.

Le texte nous est parvenu en plusieurs copies dont la plus ancienne remonte à 1274, troisième année de la mort de Vardan. Cette dernière nous est précieuse quant à la structure et à l'étendue de l'ouvrage composé de quelque 70 questions se rapportant à la théologie, la philosophie, l'astronomie, les sciences sociales et politiques, l'art, la littérature, la grammaire, la musique.

Les passages consacrés aux relations internationales de l'Arménie avec Byzance et le Vatican ne sont pas sans intérêt.

Le „Jeghlank“ est d'un style sobre et dépouillé qui s'apparente au langage parlé.